

**Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка**
Факультет дошкільної, початкової освіти і мистецтв
Кафедра мов і методики їх викладання

Кваліфікаційна робота

освітнього ступеня: «магістр»

на тему

**«ТЕХНОЛОГІЯ ЗБАГАЧЕННЯ СЛОВНИКОВОГО ЗАПАСУ УЧНІВ
ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»**

Виконала:

студентка VI курсу, 23 А групи

Спеціальності 013 «Початкова освіта»

Кузьменко Світлана Сергіївна

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент

Мамчич Олена Борисівна

Чернігів 2021

Роботу подано до розгляду « ___ » _____ 2021 року.

Студентка	_____	_____
	(підпис)	(прізвище та ініціали)
Науковий керівник	_____	_____
	(підпис)	(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота розглянута на засідання кафедри *дошкільної та початкової освіти*
протокол № _____ від « ___ » _____ 2021 р.

Студентка допускається до захисту даної роботи в екзаменаційній комісії.

Зав. кафедри _____
(підпис)

Ірина ТУРЧИНА
(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ. 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗБАГАЧЕННЯ СЛОВНИКОВОГО ЗАПАСУ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.....	7
1.1. Лінгвістичний аспект вивчення лексики в початковій школі.....	7
1.2. Психолого-дидактичні підходи до збагачення словникового запасу учнів початкових класів.....	13
Висновки до розділу I.....	19
РОЗДІЛ. 2. МЕТОДИКА ЗБАГАЧЕННЯ СЛОВНИКОВОГО ЗАПАСУ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.....	21
2.1. Стан дослідження проблеми збагачення словникового запасу учнів початкової школи в методичній та педагогічній літературі.....	21
2.2. Інтерактивні технології збагачення лексичного запасу учнів початкових класів НУШ.....	30
Висновки до розділу II.....	40
РОЗДІЛ 3. ПРОЦЕС І РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКИ У 3 КЛАСІ.....	42
3.1. Рівень словникового запасу учнів 3 класу.....	42
3.2. Система вправ щодо вивчення лексики за семантикою (3 клас).....	45
3.3. Результати формувального експерименту.....	57
Висновки до розділу III.....	62
ВИСНОВКИ.....	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	68
ДОДАТКИ.....	75

ВСТУП

Актуальність дослідження. Пріоритетними напрямками модернізації освіти, що спрямовані на різнобічні за змістом перетворення у навчально-виховній діяльності школи, є глибоке засвоєння мовних норм, формування мовленнєвих умінь і навичок, підвищення рівня культури українського мовлення [56, с.74]. Реалізація завдань з удосконалення якості навчання і виховання у загальноосвітній школі не можлива без роботи над систематичним і цілеспрямованим формуванням словникового запасу рідної мови як однієї з провідних умов загального розвитку учнів. Загалом однією з найважливіших ознак і чинників освіченої, національно свідомої людини виступає мова. Тому одним з актуальних завдань сучасної методики викладання української мови у шкільних закладах є збагачення словникового запасу учнів початкової школи.

Проблема формування словникового запасу перебуває в центрі наукового інтересу багатьох методистів, зокрема М. Вашуленка, М. Пентилюк, С. Дорошенка, Ф. Буслаєва, які вважали за необхідне вивчати мову в усьому її розмаїтті, тобто живе слово, яке відображає багатство мови. Ф. Буслаєв – прихильник всебічного вивчення мови – першим вніс до шкільного курсу розділ вивчення слова і словника, що, на його думку, сприяло розкриттю багатства засобів рідної мови. К. Ушинський вважав володіння лексичним багатством і граматичними формами одним із найважливіших завдань навчання рідної мови.

У дослідженнях другої половини ХХ ст. Ю. Караулової, О. Кубрякової, О. Савченко закладено теоретичні основи формування словникового запасу учнів, зокрема визначено мету, завдання, окреслено головні шляхи реалізації вказаних завдань. Подальшого розвитку ці питання набули в наукових студіях О. Власенко, Г. Крохмальної, Х. Герич, М. Пентилюк, Г. Петрович, О. Полєвікової та ін. Зміст і структура методики збагачення словникового запасу досить широко досліджується сучасними дидактами й лінгводидактами (Ф. Бацевич, А. Богуш, Д. Ізаренков, О. Горошкіна, А. Матюшкін, М. Пентилюк, Т. Симоненко та ін.).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективності збагачення словникового запасу учнів початкової школи.

Завдання дослідження:

- охарактеризувати лінгвістичний аспект вивчення лексики в початковій школі;
- розкрити психолого-дидактичні підходи до збагачення словникового запасу учнів початкових класів;
- проаналізувати стан дослідження проблеми збагачення словникового запасу учнів початкової школи в методичній та педагогічній літературі;
- охарактеризувати інтерактивні технології збагачення лексичного запасу учнів початкових класів;
- провести експериментальне дослідження щодо наявного словникового запасу учнів 3 класу та проаналізувати результати експерименту;

Об'єкт дослідження – освітній процес у сучасній початковій школі.

Предмет – технологія збагачення словникового запасу учнів початкової школи на уроках української мови.

Методи дослідження: для вирішення поставлених завдань використовувались такі методи дослідження: критичний аналіз наукової літератури з педагогіки, психології в межах теми дослідження; експериментальне вивчення стану сформованості словникового запасу в учнів початкових класів; спостереження; анкетування; метод обробки отриманих результатів.

Теоретичне значення роботи полягає в теоретичному обґрунтуванні системи роботи з формування словникового запасу молодшого школяра засобами інтерактивних технологій.

Практичне значення полягає в експериментальному впровадженні системи роботи з формування словникового запасу у школярів молодших класів за

допомогою використання інтерактивних технологій.

Експериментальна база дослідження – Чернігівський ліцей № 32.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювалися на педагогічній раді закладу загальної середньої освіти, де впроваджувалася експериментальна частина дослідження.

Публікації: під час дослідження теми було опубліковано тези «Технологія збагачення словникового запасу учнів початкових класів на уроках української мови», «Теоретичні засади формування комунікативної компетентності майбутніх учителів початкових класів в умовах сучасної освітньої системи», статтю «Українознавчий підхід у технології збагачення словникового запасу учнів початкової школи» (співавтори Райська Любов Григорівна, Іванюк Валерія).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує та додатків.

Кількість використаних джерел – 65. Загальний обсяг роботи – 80 сторінки, обсяг основного тексту – 64 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗБАГАЧЕННЯ СЛОВНИКОВОГО ЗАПАСУ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

1.1 Лінгвістичний аспект вивчення лексики в початковій школі

Робота над вивченням лексичного матеріалу в початковій школі, як стверджують науковці, має важливе загальноосвітнє та практичне значення [35, с. 135]. Це, як зазначає Т. Форостюк, пояснюється тим, що під час роботи розширюються знання про мову, відбувається ознайомлення учнів з лексичними одиницями, розвивається увага до значення та вживання слів у мовленні, формується потреба в доборі необхідних слів для висловлювання думки, розвивається чуття мови [63, с. 387]. Для дітей вивчення лексики є цікавим моментом, це сприяє тому, що розвивається інтерес до лексики, а відповідно й до мови та навчання в цілому [35, с. 135].

За визначенням М. Вашуленко: «Ми ставимо завдання подолати однобічний підхід до вивчення слова в початковій школі, розширивши коло лексико-граматичних та суто лексичних ознак, які б допомогли б молодшим школярам сприйняти слово в єдності його різних значень, у взаємозв'язках з іншими словами у словосполученні, реченні, тексті. У сучасних шкільних програмах з української мови розглядається широке коло питань, пов'язаних із вивченням лексики української мови як системного явища» [9, с. 179].

Оволодіння лексичним значенням – важливий, але всього перший етап словникової роботи, бо значення однієї семантики слова не забезпечує його запам'ятовування, тим більше правильного використання у мовленні [32]. Шкільний курс лексики має свої лінгвістичні основи, під якими слід розуміти ті базові положення мовознавства, що становлять теорію та практику вивчення лексики в школі [63, с.388].

Зазначимо, що передусім сферу вживання лексики визначають дві форми мови – усна і писемна. Відповідно до цього розрізняють усно-розмовну (або розмовну) і книжно-літературну (або книжну) лексику. Розмовна лексика складається історично з різних діалектів незалежно від книжної лексики. У ній виробилася чітка закріпленість семантики і граматичних особливостей за

певними словами. Цієї закріпленості дотримуються мовці всієї території поширеності мови: різної територіальної, соціальної і професійної належності. Саме це й становить основу для утворення літературної мови, а відтак, і книжної лексики. Здебільшого книжна лексика базується на словах розмовного характеру, до якої додаються лексичні елементи суто книжного вжитку (офіційно-ділові, наукові, публіцистичні слова), вироблені в процесі функціонування писемності [32]. Сфера поширеності розмовної лексики (основною ознакою якої є її використання в усному мовленні) – повсякденний побут мовців. Місце книжної лексики – офіційні документи, наукові трактати, художня література, преса [15, с. 151]. Уся сукупність слів тієї чи тієї мови поділяється на загально розмовну лексику, діалектизми, професіоналізми, жаргонізми та книжну лексику.

В основному словниковому складі мови можуть відбуватися зміни, які спричинені розвитком суспільства і призводять до того, що одні слова виходять із його складу, інші в ньому з'являються. Більш стійкою є та його частина, що пов'язана з назвами предметів рослинного і тваринного світу, назвами явищ природи; більшу схильність до змін виявляє частина, пов'язана з назвами предметів побуту, процесів виробництва знярядь праці [65, с. 213]. Словниковий склад, у зв'язку з такою властивістю мови до змін, поділяють на активний та пасивний. Активна лексика – це сукупність слів тієї чи іншої мови, що в певний період її існування сприймається як звичайні сучасні слова без помітних ознак їх новизни чи застарілості. Щодо поширеності вживання у складі активної лексики виділяються: а) зрозумілі всім носіям певної мови загальнонародні слова, вживані в усіх стилях усної й писемної форми мови; б) широко вживані в різних галузях науки і мистецтва, техніки і виробництва номенклатурні назви [12, с. 32].

Мовознавці відносять до активної лексики загальноновживану лексику, до пасивної – неологізми, архаїзми та історизми. Архаїзмами є слова, що вийшли з активного вжитку тому, що їх з різних причин замінили інші слова. Під

історизмами розглядають застарілі слова, що вийшли з ужитку, тому що зникли позначувані ними реалії [21, с. 219].

Отже, лексика – змістовий і найбільш динамічний компонент мовлення. Вона може бути при одному й тому самому рівні оволодіння граматиною мови, інтонаційними засобами мовлення найрізноманітнішою щодо своєї кількісної і якісної досконалості. Лексика найповніше і найточніше репрезентує особистість мовця, її розумовий розвиток, стан її загальної і мовленнєвої культури.

Відзначимо, що на важливості поповнення словникового запасу учнів наголошував К. Ушинський. У свою чергу вчителям В. Сухомлинський радив створити умови для дітей, аби ті, відкриваючи красу рідного слова, пережили відчуття здивування [35, с. 135]. Мовна освіта, за визначенням Н. Перхайло, має сформувати національно свідому особистість, яка вільно орієнтується в гіпер інформаційному просторі, володіє стратегіями ефективної комунікації. А тому пріоритетами у навчанні рідної мови мають стати компетентнісний підхід, інноваційність та професійна спрямованість [39, с. 8].

Таким чином під час вивчення курсу української мови в учнів початкової школи має формуватися комунікативна компетентність, яка реалізується у здатності успішно користуватися мовою в процесі спілкування, пізнанні навколишнього світу та вирішенні життєво важливих завдань. А набуті в початковій школі особисті якості, пов'язані з мовленням, лексикологією, забезпечать основу подальшого успішного навчання [63, с.387].

У свою чергу Р. Ібрагімова наголошує, що лінгвістичною основою вивчення лексики виступають положення лексикології та семантики. Тим успішніше відбувається засвоєння лексики, чим успішніше відбувається опанування її системних зв'язків. Системність лексики має величезне значення для методики збагачення мовлення учнів початкової школи, розширення їх словника, оскільки дозволяє вибудовувати роботу на основі засвоєння дітьми зв'язків, які об'єктивно існують в мові. Перш за все, системність лексики виявляється в угрупованні слів. Слова як одиниці лексики взаємодіють в

мовленні, вступаючи один з одним у різні відносини: парадигматичні, синтагматичні, асоціативні [17, с.332].

В контексті вивчення лексики в початковій школі провідними методами повинні стати словарно-семантичний і словарно-стилістичний. Як відомо, робота над словом починається зі встановлення його лексичного значення. У методиці окрім терміну «тлумачення значення» використовується термін «семантизація» який передбачає перший етап роботи над словом, що починається з розкриття його значення і який завершується первинним засвоєнням. Способи пояснення значення слова сходять до того, що існує усередині семантики розділення семасіологічного та оносемасіологічного аспектів його вивчення. Оносемасіологічний метод тлумачення передбачає звернення до поза мовним реаліям. До нього відносять наступні прийоми – наочний (показ предмету або його зображення), що прийнятно для слів з конкретним значенням, і контекстуальний (звернення до контексту, з якого зрозуміле значення слова). При цьому конкретна ситуація може бути представлена не лише вербально, але і за допомогою відео засобів. Цей спосіб отримав широкого застосування у початкових класах, що обумовлене наочно-образним мисленням молодших школярів [20, с.8].

В межах семантичного методу використовуються такі прийоми, як підбір синоніма або антоніма, логічне визначення, прийом словесного опису.

Структурно-семантичний прийом включає словотворчий і/або етимологічний аналіз. Таким чином, пояснення значення слова може йти або від плану змісту до плану вираження (від поняття – до мовлення), або від плану вираження до плану змісту (від слова з відомим значенням до значення нового слова).

Володіння лексичним значенням слова передбачає уміння учнями тлумачити слова. Засвоєння семантичних зв'язків слів йде успішно, якщо учні дають пояснення не лише тлумачному слову, але і компонентам, що входять в його означення. Результатом проведеного учнями дослідження є графічне зображення семантичного зв'язку слів.

Робота над дефініціями може бути організована і з використанням «правила шести кроків». Згідно правила, два слова, які теоретично не можуть зустрітися в одній лексико-семантичній групі, виявляються семантично зв'язаними завдяки наявності однакових слів в словарних визначеннях тлумачного словника. Результати аналізу також фіксуються у вигляді моделі. Даний прийом дозволяє перейти до словесної творчості. Слова не лише семантизуються, але й активізуються.

Провідним компонентом в системі роботи над словом у початкових класах є тезаурусний метод. У процесах породження мовлення вибір слів здійснюється у внутрішньому лексиконі. У формуванні і розвитку лексикону найважливіша роль належить асоціаціям, оскільки слово як знак об'єкту пов'язане з асоціацією. З психологічною структурою слова співвідносять поняття «асоціативне значення» [17, с. 333].

У навчально-мовленнєвій діяльності учнів початкових класів основою збагачення словника мають бути не лише словарні об'єднання, адже форма їх пред'явлення не корелює з первинною формою їх існування в людській пам'яті (у вигляді асоціативно-вербальної мережі). Асоціативно-вербальна мережа виступає психологічним еквівалентом семантичного поля, яка представляє стійку і прийнятну для багатьох носіїв сукупність семантичних, синтаксичних, морфологічних та інших (наприклад, фонетичних, ситуативних або образних) зв'язків між словами і групами слів [20, с. 8]. Особливість асоціативно-вербальної мережі полягає в тому, що, будучи новим способом репрезентації мовлення і включаючи сукупність текстів і системні описи, вона відображає всі значення полісемантичного слова, його синонімічні ряди, синтаксичну сполучуваність, словозмінну і словотворчу сутність [17, с. 333]. Словник особистості є специфічною сутністю в порівнянні з системою словарних одиниць. Слово як складова лексико-семантичної системи мови виступає лише як корелята одиниці лексикона. Індивідуальний характер знань і буття слова в пам'яті ускладнені індивідуальними сенсами, які не закріплені за знаком, не входять у зміст мовної одиниці. Це дозволяє співвіднести з парадигмою понять

«значення – сенс» парадигму «словник – лексикон». Якщо словник – сукупність слів мови, то лексикон – це компонент мовних знань і мовних здібностей, який «служить зберіганню в людській пам'яті знань про назву речей, ознак, дій, та інших фрагментів світу, знань про засоби їх створення, особливостей функціонування і структури [29, с. 97].

Робота над словом організовується і на рівні дії (семантизація), і на рівні операції (активізація), підключеною до діяльності спілкування. В світлі теорії мовної особистості та інтеграційної моделі породження мовлення розвиваються не лише вербально-семантичний та лінгво-когнітивний рівні, але і мотиваційно-прагматичний. Всі прийоми поділяються на три групи:

- 1) прийоми, направлені на семантизацію слів;
- 2) прийоми, направлені на активізацію слів;
- 3) прийоми, направлені на формування уявлень про культурний компонент в структурі значення слова [17, с.333].

Специфіка прийомів враховується при визначенні послідовності роботи над словом. Вони направлені на навчання учнів початкової школи вживанню слова одразу ж після його семантизації, встановлення асоціативних зв'язків в процесі роботи над словом, розвиток у учнів інтересу до опанування слова, емоційно-забарвлене сприйняття світу і слова, формування уваги учнів до незнайомих слів, уміння бачити незнайоме слово.

Відзначимо, що в початкових класах курс української мови є пропедевтичним, програмою передбачено практичне ознайомлення з лексичним значенням, із найпростішими випадками багатозначності, із синонімами, антонімами, прямим і переносним значенням слова. Учні в процесі спостереження роблять висновки, що кожне слово складається зі звуків, більшість слів мають лексичне значення, усі слова утворюють словниковий склад мови, тобто лексику. Цей матеріал подається у доступній ігровій формі ще в добукварний період навчання грамоти. Процес ознайомлення продовжується й далі. В роботі над словом ключовим завданням учителя виступає поповнення словникового запасу учнів, зокрема в процесі

ознайомлення з лексичним значенням [35, с. 146]. І це здійснюється різними способами, зокрема використовують контекст, показують предмет чи його зображення, роблять словотвірний аналіз, використовують тлумачний словник, дають коротке пояснення, пропонують учням пояснити, використовують синоніми, добирають антоніми, використовують довідкову літературу [63, с.387].

У процесі спостережень проводиться робота над ознайомленням учнів із прямим і переносним значенням. При цьому використовуються проблемно-пізнавальні завдання, учні в процесі виконання яких навчаються відшукувати слова з переносним значенням. Тобто, учні початкових класів під час практичної роботи вдосконалюють уміння вживати слова в переносному значенні.

У цілому вивчення лексики є невід'ємною частиною роботи над розвитком мовлення учнів, що має практичне значення, та виступає базою для подальшого навчання та розвитку.

1.2. Психолого-дидактичні підходи до збагачення словникового запасу учнів початкових класів

З приходом дитини до закладу загальної середньої освіти розпочинається цілеспрямований процес удосконалення її мовлення на лексичному рівні. З метою правильної організації роботи над збагаченням словникового запасу учнів початкових класів необхідні наукові знання про стан, перспективи та особливості розвитку лексичного запасу молодшого школяра. Так, обсяг пасивного словника шестирічної дитини становить три – чотири тисячі слів [27, с.70]. Виділимо причини відносної обмеженості словникового запасу дітей початкових класів:

1. У даній категорії дітей обмежене коло знань та уявлень про суспільне життя, природу;
2. У словах, які вживаються учнями початкових класів, нерідко відсутні точні уявлення та поняття.

3. Учнівський словник не має впорядкованості та систематизованості; користуючись словами, учні початкових класів не прослідковують подібності та відмінності між багатьма близькими, однак не тотожними словами.

4. Прослідковується однобічність розвитку словника учнів початкових класів: у ньому привалюють конкретні та загальноживані слова.

5. Часто мовлення учнів початкових класів характеризується емоційною безбарвністю, невиразністю, повторенням слів [10, с. 171].

Відзначимо, що пасивний лексичний запас учнів за час навчання в початковій школі збільшується вдвічі. Разом з кількісним поповненням, словник збагачується й якісними змінами. Вони стосуються уточнення значень слів, засвоєння їх смислових відтінків, розуміння явищ синонімії, антонімії, багатозначності слів, уживання фразеологізмів тощо. В усному і писемному мовленні школярів початкове навчання створює сприятливі умови для активізації слів рідної мови. У дітей відзначається зміна ставлення до слова, посилюється увага до найтонших відтінків його семантики, звукової оболонки, сфери вживання. Також у учнів початкових класів формується лексичне чуття, смак до точного й виразного слова [10, с. 171].

В цьому контексті важливими виступають поради психологів, на переконання яких завдання розвитку у дитини пасивного й активного словника виходять за межі суто «словникової роботи» у сферу загального розумового виховання учня. Тому необхідною під час засвоєння нових понять, систематичної роботи над диференціюванням слів, їх лексичним і граматичним аналізом виступає організація активної розумової діяльності дітей. Також важливими є логічні вправи на порівняння, класифікацію, внаслідок чого учні піднімаються до вищих узагальнень, закріплених у слові [27, с.71].

Заслуговують на увагу дослідницькі дані, які підтверджують здатність встановлювати смислові зв'язки між словами молодших школярів, та зроблені висновки на основі їх аналізу про необхідність організації спеціальної роботи з метою розширення запасу словесних асоціацій. Так, М. Вашуленко було

визначено напрями асоціювання слів у учнів початкових класів. До поширених типів асоціацій, які в них утворюються відносять:

- синтагматичний (дитина, почувши певне слово, називає інші слова, які граматично зв'язані зі словом-стимулом і можуть бути використані під час побудови тексту);
- парадигматичний (дитина на слово-стимул називає слова, що відносяться до тієї самої частини мови);
- словотворчий (учень, сприйнявши на слух слово, називає низку слів, які перебувають у словотвірних зв'язках із поданим словом);
- смисловий (дитина усвідомлює зв'язки між явищами, які названі певними словами, й тому називає низку слів на слово-стимул) [9, с. 171].

Важливим вбачаються дані науковців щодо співвідношення у словнику учнів початкових класів слів різних лексико-граматичних категорій. Так, якщо приблизно порівну іменників та дієслів (близько 42%), то лише 3-4% словникового запасу учнів становлять прикметники. Слова з конкретним значенням переважають серед іменників. Лише 1% від загальної кількості слів цієї частини мови становлять абстрактні іменники. Дієслова, що вживаються в дитячих висловлюваннях вирізняються конкретністю значень [9, с. 172].

Учні початкових класів зазнають складностей тоді, коли потрібно зрозуміти слово, вжите в переносному значенні, або самостійно використати його в реченні. Безумовно наведені особливості словника дитячого мовлення впливають на якісні характеристики висловлювань учнів, а саме на точність, емоційність, виразність, логічність, лексичне багатство і граматичну вправність [27, с. 71].

В контексті психолого-дидактичних підходів окреслимо ключові завдання збагачення словникового запасу учнів початкових класів:

- 1) збагачення за рахунок засвоєння нових слів, синонімів, антонімів до відомих їм слів словникового запасу учнів;
- 2) формування умінь і навичок визначати семантику, емоційно-експресивне забарвлення слів і правильно ними користуватися;

- 3) формування умінь і навичок правильного застосування з урахуванням сполучуваності слів;
- 4) розвиток умінь залежно від типу і стилю мовлення використання слів;
- 5) виховання в учнів мовного чуття, естетичного смаку до краси слова;
- 6) запобігання та виправлення у мовленні учнів лексичних недоліків [64, с.53].

На уроках української мови словникова робота виконується із дотриманням певних принципів: позамовного, синтагматичного, парадигматичного, функціонального та контекстуального.

Так, виховний і розвивальний характер словникової роботи відображає позамовний принцип. Даний принцип вимагає на всіх уроках мови систематичної роботи над словом. Словникова робота повинна збагачувати ерудицію учнів, виховувати в них інтерес до слова, до мови, формувати національну свідомість. Також він відображає загально-дидактичні вимоги систематичності й доступності навчання, розвитку інтересу до знань, зв'язку навчання з життям, що конкретизуються в наступних методичних рекомендаціях: робота над збагаченням мовлення учнів повинна бути систематичною й органічно вливатися в зміст і структуру кожного уроку; варто враховувати під час відбору слів для активного засвоєння і прийомів словникової роботи вік учнів та рівень їхнього мовленнєвого розвитку; усією системою роботи необхідно підтримувати й розвивати інтерес учнів до нових слів, їх семантики й етимології; в учнів словникова робота повинна розвивати потребу в спілкуванні українською мовою, забезпечувати усвідомлення важливості поповнення свого лексичного запасу й необхідності досконало володіти мовою [11, с.8].

Осмыслити семантичні відношення слів у тексті, особливості їх сполучуваності дає можливість синтагматичний принцип. Необхідно починати знайомити учнів зі словом з прикладів сполучуваності його з іншими словами.

Ознайомлення учнів з лексичною парадигмою, що об'єднує тематичні групи, синонімічні й антонімічні ряди передбачає парадигматичний принцип.

Необхідно проводити вивчення нових слів з урахуванням їх системних зв'язків. Це забезпечує усвідомлене засвоєння словникового складу мови [53, с.173].

Зміст функціонального принципу проявляється в дотриманні функціонально-стилістичного контексту розвитку мовлення учнів. Даний принцип вимагає доцільного вибору слів залежно від їх стилістичного забарвлення, мети їх використання в мовленні, стилю висловлювання [27, с.71].

В українській мові більшість слів є багатозначними. Учень в змозі засвоїти їх значення лише в контекстуальному оточенні. Таким контекстом може бути словосполучення, речення і текст. Для того, щоб значення слова в одному випадку було зрозумілим, достатньо мікроконтексту, в іншому значенні слово може реалізуватися в реченні. Однак значення слова найповніше і найточніше розкривається в тексті. Тому у словниковій роботі та формуванні комунікативних умінь учнів контекстуальний принцип особливо важливий [10, с.189].

Відзначимо, що робота над вивченням лексики в початковій школі складається з двох частин:

1) вивчення наукових відомостей з лексикології (усвідомити значення нового слова та його лексичне значення, організувати вивчення багатозначності слів, засвоїти пряме й переносне значення, поняття про лексичний склад української мови тощо);

2) систематична й цілеспрямована робота над збагаченням словника й виробленням навичок свідомого, вмілого користування словом [64, с. 54].

Враховуючи той факт, що основним напрямом лексичної роботи залишається збагачення словникового запасу, необхідності набуває систематичне застосування на уроках вправ й завдань, які допоможуть учням в набутті лексичних навичок та вмінь. Тому до ключових різновидів роботи над уточненням та розширенням словника учнів початкової школи відноситься лексичний аналіз мови художнього твору, виявлення невідомих слів і висловів, добір синонімів, з'ясування їхніх смислових відтінків, добір антонімів, аналіз

зображувальних засобів мови художнього тексту, виконання завдань на добір слів з певним значенням та інші види роботи [27, с.72].

Вивчення слова та його значення в лексичних лінгводидактичних дослідженнях подається на основі семантичних зв'язків (лексичної парадигми). Така система словниково-семантичних вправ зорієнтована на формування навчально-мовних лексичних умінь тлумачити багатозначне слово за зразком, враховує [64, с.56]:

1) вправи, пов'язані з роботою над значенням слова (запис тлумачення лексичного значення; розпізнавання слова за його тлумаченням; добір слів, що утворюють семантичне поле основного слова тощо);

2) вправи, направлені на запобігання, виявлення, виправлення лексико-семантичних та лексико-стилістичних помилок (показ лексичної сполучуваності, відображення сфери стилістичного вживання слова тощо);

3) вправи, пов'язані з розмежуванням різних значень багатозначного слова на синтаксичній основі (зіставити два види полісемічного слова й знайти до одного з них семантичне поле, за поданим тлумаченням розмежувати різні значення слова тощо);

4) вправи, які направлені на семантизацію значень слова на основі його семантичних зв'язків (знайти у тексті до одного із значень багатозначного слова родо-видові, синонімічні, антонімічні ряди та ін.),

5) вправи, які запобігають лексичним помилкам (завчити тлумачення лексичного значення синонімів, виписати тлумачення синоніма зі словника й вивчити його напам'ять та ін.),

6) вправи, які направлені на актуалізацію семантизованого слова (скласти словосполучення, речення, написати твір-мініатюру та ін.).

Висновки до розділу I

Отже, вивчення лексики виступає невід'ємною частиною роботи над розвитком мовлення учнів, що має практичне значення, та виступає базою для подальшого навчання та розвитку. В словниковій роботі оволодіння лексичним значенням виступає початковим етапом. На важливості збагачення словникового запасу наголошували багато педагогів, зокрема К. Ушинський, В. Сухомлинський, Н. Перхайло та ін.

Під час вивчення курсу української мови має формуватися комунікативна компетентність учнів, яка реалізується у здатності успішно в процесі спілкування користуватися мовою, пізнанні навколишнього світу та вирішенні життєво важливих завдань. А набуті в початковій школі особисті якості, пов'язані з мовленням, лексикологією, забезпечать основу подальшого успішного навчання.

З приходом дитини до закладу загальної освіти розпочинається цілеспрямований процес удосконалення її мовлення на лексичному рівні. З метою правильної організації роботи над збагаченням словникового запасу учнів початкових класів необхідні знання про стан, перспективи та особливості розвитку лексичного запасу молодшого школяра.

Словникова робота на уроках української мови виконується із дотриманням певних принципів: позамовного, синтагматичного, парадигматичного, функціонального та контекстуального.

Робота над вивченням лексики в початковій школі складається з вивчення наукових відомостей з лексикології (усвідомити значення нового слова та його лексичне значення, організувати вивчення багатозначності слів, засвоїти пряме й переносне значення, поняття про лексичний склад української мови тощо); систематичної й цілеспрямованої роботи над збагаченням словника й виробленням навичок свідомого, вмілого користування словом.

Враховуючи той факт, що основним напрямом лексичної роботи залишається збагачення словникового запасу, необхідності набуває систематичне застосування на уроках вправ й завдань, які допоможуть учням в

набутті лексичних навичок та вмінь. Тому до ключових різновидів роботи над уточненням та розширенням словника учнів початкової школи відноситься лексичний аналіз мови художнього твору, виявлення невідомих слів і висловів, добір синонімів, з'ясування їхніх смислових відтінків, добір антонімів, аналіз зображувальних засобів мови художнього тексту, виконання завдань на добір слів з певним значенням та інші види роботи.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ЗБАГАЧЕННЯ СЛОВНИКОВОГО ЗАПАСУ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

2.1. Стан дослідження проблеми збагачення словникового запасу учнів початкової школи в методичній та педагогічній літературі

Дослідження стану проблеми розвитку мовленнєвої діяльності в історії лінгводидактики свідчить про те, що ідея формування словникового запасу виникла ще з моменту зародження методики викладання української мови [55, с. 238].

Вчені звертають увагу на вивчення мови з урахуванням системного оволодіння мовою ще з середини XIX століття. Так, Ф. Буслаєв зазначав, що завдання вчителя полягає у розвитку та тренуванні здібностей дітей, а також щоб діти ясно розуміли прочитане і вміли правильно висловлюватися [7, с. 143]. Вперше дослідник вводить у шкільний курс мови вивчення окремих понять: ономастики, прямого, переносного значення слів, синоніміки, запозичених слів, діалектних слів. На шкільну практику другої половини XIX століття ідеї Ф. Буслаєва про увагу до слова справили значний вплив.

Питання збагачення словникового запасу перебували в центрі наукової уваги К. Ушинського, який підкреслював, що одночасно в учневі необхідно розвивати «дар слова» і логічне мислення, адже мова нерозривно пов'язана з мисленням. «Рідне слово, – писав педагог, – є основа будь-якого розумового розвитку і скарбниця всіх знань: з нього починається всяке розуміння, через нього проходить і до нього повертається» [62, с. 166]. На думку вченого розвинути «дар слова» – впорядкувати словниковий запас учнів, уточнити значення тих слів, які діти неправильно вживають в мові, поповнити їх лексикон, а також розвинути чуття мови, увагу до слова, до його значення у дітей [62, с. 166].

У методиці навчання мови першої половини XX ст. у дослідженнях В. Голубкова, В. Масальського, О. Міртова, О. Пешковського, М. Рибникової, С. Чавдарова закладено теоретичні основи формування словникового запасу учнів, зокрема визначено мету, завдання, окреслено основні шляхи реалізації

цих завдань. Подальшого розвитку набули ці питання в роботах В. Капінос, Д. Кравчука, Т. Ладиженської, М. Пльонкіна, І. Синиці, Я. Стельмаховича та ін. Зміст і структура методики збагачення словникового запасу досить широко досліджується сучасними дидактами й лінгводидактами (Ф. Бацевич, А. Богуш, Д. Ізаренков, О. Горошкіна, А. Матюшкін, М. Пентиліук, Т. Симоненко та ін.) [56, с.74].

За визначенням Г. Петрович, проблема збагачення словникового запасу дітей молодшого шкільного віку розглядалася науковцями в різних аспектах: у психологічному (Л. Виготський, П. Гальперін, М. Жинкін, Г. Костюк, О. Леонт'єв, І. Синиця та ін.), в лінгвістичному (Л. Булаховський, В. Горпинич, І. Ковалик, М. Плющ, В. Русанівський та ін.), психофізіологічному (М. Кольцова, М. Красногорський, І. Павлов та ін.), лінгводидактичному (М. Вашуленко, Т. Рамзаєва, О. Савченко, Т. Потоцька, О. Хорошковська, Г. Шелехова та ін.) [40].

Проблемі пошуку ефективних шляхів збагачення словника школярів присвячено низку дисертаційних досліджень: З. Гирич (збагачення словникового запасу молодших школярів шляхом засвоєння лексики творів дитячої літератури); Т. Лановик (збагачення словникового запасу школярів у процесі роботи над текстом художнього твору); Т. Левченко (збагачення мовлення учнів етнокультурознавчою лексикою); О. Льовушкіної (збагачення словникового запасу молодших школярів засобами етимології); К. Пономарьової (збагачення словника молодших школярів синонімами на уроках української мови); О. Рябової (використання словотвірного аналізу як засобу засвоєння молодшими школярами лексичного значення слова); Н. Чепелюк (збагачення словникового запасу учнів початкових класів дієслівними формами) та ін. [40]

Як зазначає дослідник І. Сенько питання збагачення словникового запасу розглядається у сучасній методичній літературі в контексті системного вивчення теоретичного матеріалу, організації в навчанні поступового переходу від свідомого засвоєння учнями мовних одиниць до правильного, точного

вживання їх в умовах природного мовного спілкування [55, с. 239]. Підвищення ефективності формування словникового запасу учнів, як зазначає І. Сенько, забезпечується не лише якістю мовної, мовленнєвої та комунікативної компетенції на кожному етапі навчання (початкова – середня основна – повна середня школа), але й тим, як здійснюються зв'язок наступності цих етапів [56, с. 75].

В. Стойко у своїх наукових доробках акцентує увагу на значенні словникового запасу молодшого школяра. Так, на думку вченого, об'єктом словникової роботи виступає слово як складна й багатогранна мовна одиниця, що охоплює лексичне значення, граматичні властивості, вимову і правопис, можливості сполучатися з іншими словами. Саме тому словникова робота має супроводжувати вивчення молодшими школярами всіх розділів початкового курсу української мови [60, с.190].

У роботі над формуванням словника молодших школярів В. Стойко дотримується напрямків, запропонованих методистом М. Львовим: збагачення словника учнів, тобто засвоєння нових слів, яких школярі раніше не знали зовсім, чи нових значень тощо. Доведено, що учень на уроках мови повинен додавати до свого словника 4-6 слів за день. Виконувати це завдання означає сприяти кількісному купченню слів, що необхідні дитині для мовленнєвого спілкування з оточуючими; уточнення словника, тобто поглиблення розуміння вже відомих слів, з'ясування їхніх відтінків, різниці між синонімами, антонімами, аналіз багатозначності, введення окремих слів у контекст, засвоєння емоційно забарвлених слів. Під цим завданням розуміємо допомогу дитині у засвоєнні значення слів, а також їх запам'ятовування. Поряд із закріпленням словника вирішується й інше завдання – уточнення значення слова, поглиблення його значення; активізація словника, тобто перенесення якомога більшої кількості слів із пасивного словника в активний, введення слів у словосполучення, речення, з'ясування доречності використання того чи іншого слова. Активізація словника – найважливіше завдання словникової роботи. У процесі цієї роботи вчитель спонукає дітей вживати в мовленні

найбільш точні слова, що підходять за змістом. Спеціальні прийоми активізації словника повинні викликати в дитини увагу до вибору слова, формувати точність та яскравість мовлення; усунення нелітературних слів (діалектизмів, жаргонізмів, просторічних і знижених за значенням слів), які нерідко вживають школярі, виправлення вад вимови, наголошування слів [60, с. 190]. Завдання вчителя у проведенні словникової роботи полягає в тому, щоб школярі правильно сприйняли незнайоме слово в тексті, зрозуміли це слово з усіма його відтінками, засвоїли і закріпили у процесі виконання різних вправ і, головне, вжили його самостійно в потрібній ситуації.

Методика збагачення словникового запасу молодших школярів, як зазначає В. Стойко, враховує специфіку слова як одиниці мови: безпосередній зв'язок слова із зовнішнім світом, його зв'язки з іншими словами, особливості лексичного значення слова в системі з іншими словами й у різних функціонально-значеннєвих типах мовлення. Відповідно до цих особливостей слова вчений виділяє наступні принципи методики збагачення словникового запасу учнів: співвіднесення слова і реальної дійсності (предмета або малюнка цього предмета) у тлумаченні лексичного значення слова (екстралінгвістичний або позамовний принцип); з'ясування значення слова в його родо-видових, синонімічних і антонімічних зв'язках, у його структурно-семантичних відносинах зі спорідненими словами (парадигматичний принцип); аналіз слова в його оточенні з іншими словами з метою виявлення валентних зв'язків (синтагматичний принцип); дослідження вживаності слова у певних стилях (функціональний принцип); включення слова в контекст словосполучення, речення, складного синтаксичного цілого (контекстуальний принцип) [60, с. 191].

В. Стойко слушно наголошує, що успішність словникової роботи, забезпечується дотриманням низки методичних рекомендацій: удосконалення лексичного запасу дитячого мовлення має відбуватись систематично на кожному уроці як рідної мови, так і інших шкільних предметів; добір змісту і прийомів словникової роботи слід здійснювати з урахуванням вікових

особливостей школярів, рівня розвитку їхнього мовлення; організація словникової роботи має враховувати всі лексико-граматичні властивості слова й особливості його вживання в мовленні, забезпечувати тісний взаємозв'язок з вивченням різних розділів початкового курсу рідної мови; усі словникові вправи необхідно будувати на основі тексту, розкривати учням сполучуваність слів, точність і доцільність їх уживання в мовленні [60, с. 193].

Об'єктом словникової роботи є слово як складна й багатогранна мовна одиниця, що охоплює лексичне значення, граматичні властивості, вимову і правопис, можливості сполучатися з іншими словами. Саме тому словникова робота має супроводжувати вивчення молодшими школярами всіх розділів початкового курсу української мови.

Формування словникового запасу учнів у процесі навчання в загальноосвітній школі, на переконання І. Сенько, передбачає виявлення засобів мови, які лежать в основі мовленнєвих здібностей учнів. До таких засобів вчений відносить: слово, словосполучення, речення, текст (дискурс) [57, с. 131]. Вчений виділяє лінгвістичні передумови збагачення словникового запасу учнів, який виступає мінімумом базових для словникової роботи знань школярів про мову і відповідних їм базових навчально-мовних умінь. До базових І. Сенько відносить ті знання про мову, які допомагають розкрити слово: а) як одиницю лексичної системи мови; б) як елемент граматичної системи мови; в) як елемент стилістичної диференціації мови. У школярів базові навчально-мовні уміння забезпечують формування уміння правильно вживати нові та відомі слова у відповідності з їх значеннями і сферами вживання [57, с. 131].

Науковці М. Пентилюк, А. Нікітіна, О. Горошкіна наголошують на тому, що методика роботи над збагаченням мовлення учнів має бути спрямована на формування в них умінь і навичок виділяти, розуміти значення слів – носіїв концептів та комунікативно виправдано використовувати їх у власній мовленнєвій практиці, виховувати мовну особистість, здатну сприймати, розвивати й збагачувати мовну картину світу в різних ситуаціях спілкування

[37, с. 5].

О. Полєвікова в своїх публікаціях розглядає шляхи збагачення словникового запасу учнів початкової школи. Так, за визначенням дослідниці принципи методики збагачення словникового запасу молодших школярів враховують специфіку слова як одиниці мови; безпосередній зв'язок слова із зовнішнім світом, його значеннєві (семантичні) зв'язки з іншими словами, особливості лексичного значення слова в оточенні з іншими словами й у різних функціонально-значеннєвих типах мовлення [44, с. 73]. Відповідно до цих особливостей слова дослідниця виокремлює наступні принципи методики збагачення словникового запасу учнів: співвіднесення слова і реальної дійсності (предмета або малюнка цього предмета) у тлумаченні лексичного значення слова (екстралінгвістичний принцип); з'ясування значення слова в його родо-видових, синонімічних й антонімічних зв'язках, у його структурно-семантичних відносинах зі спорідненими словами (парадигматичний принцип); аналіз слова в його оточенні з іншими словами з метою виявлення валентних зв'язків (синтагматичний принцип); дослідження вживаності слова у певних стилях (функціональний принцип); включення слова в контекст словосполучення, речення, складного синтаксичного цілого (контекстуальний принцип) [44, с.73].

Перший і другий принципи сприяють семантизації слів, четвертий і п'ятий – актуалізації. Третій принцип однаково важливий і для семантизації і для актуалізації слів.

На думку вченої збагачення словникового запасу учнів початкової школи передбачає застосування цілого ряду спеціальних прийомів, зокрема уведення додаткового лексичного матеріалу до вправи з букваря; добір складних за семантикою слів у речення для розбору; виконання словниково-логічних вправ; добір слів на орфографічне правило; складання з потрібними словами словосполучень або речень; складання зв'язних текстів за опорними словами [44, с. 75].

У своїх дослідженнях Л. Ляшкевич підкреслює, що формуванню

словникового запасу сприяють лексичні вправи, спрямовані на ознайомлення учнів з лексичною системою української мови і на засвоєння певного кола теоретичних відомостей і понять з лексики [31, с. 70]. Вчений пропонує два головні типи лексичних вправ: вправи лексичні та вправи, за допомогою яких одночасно вирішується кілька завдань (їх іноді називають комбінованими, комплексними, синтетичними) [31, с. 70].

Розробці методики збагачення словника значну увагу приділяла у своїх роботах Є. Тихеева, яка наголошувала, що будь-які знання, виражені в слові, мають у своїй основі досвід, тобто сприймання, здобуті суб'єктом із зовнішнього світу [54, с. 42]. Для розвитку та збагачення словника дітей науковець рекомендує оточити предметами, які вони можуть розглядати, порівнювати, вивчати в іграх і праці, а результати спостережень відображати в слові. Необхідно, на думку Є. Тихеевої, створити умови, за яких у дитини з'явилось би бажання і потреба свої враження від предметів і явищ, які вона сприймає, передавати в мовленні [54, с.43].

М. Вашуленко у своїх статтях наголошував, що джерелом збагачення словника школярів є: мовленнєве оточення в сім'ї, серед друзів; книги, засоби масової інформації: преса, радіо, телебачення; навчальна діяльність у школі (підручники, мовлення вчителів); словники, довідники [35, с. 123].

Провідним фактором формування мовної особистості в ранньому, дошкільному та шкільному віці, на думку А. Богуш, є мовленнєве середовище, в якому дитина виховується, навчається, розвивається, відбувається її соціалізація [6, с.102].

І. Сидорак та Г. Крохмальна у своїх публікаціях наголошують на спрямуванні роботи зі збагачення словника учнів на лексичне забезпечення зв'язних висловлювань учнів. Це, як наголошують вчені, надасть словниковій роботі мовленнєвого спрямування, допоможе реалізації комплексного підходу в навчанні мови [58, с. 208].

Доречним в організації словникової роботи, як зазначає О. Полевікова, є використання різних типів словників: тлумачного, у якому містяться

тлумачення значень слів; словника синонімів, призначення якого полягає в тому, щоб дати вчителю лексичний матеріал, необхідний для організації роботи з розширення запасу синонімів у мовленні учнів, розкрити значення слів; словника антонімів; фразеологічного словника, що допоможе школярам удосконалити культуру мовлення, збагатить їхній словниковий запас образними виразами; збірок прислів'їв, приказок, загадок, скоромовок, які сприятимуть формуванню позитивного ставлення до світу, збагаченню почуттів дитини, її мови й мовлення [44, с.75].

У процесі роботи над збагаченням словника учнів початкової школи поряд із навчальним завданням, як наголошує О. Полєвікова, реалізується практична мета розвитку мовлення молодших школярів. Діти за допомогою словника вчать використовувати лексичні засоби мови у власному мовленні. Отже, з одного боку, вона збагачує й уточнює власний словниковий запас, а з іншого, починає вчитися користуватися своїм словниковим запасом у мовленні – робити це лексично точно, граматично правильно, виразно, тонко відчувати значеннєві відтінки слова [44, с. 78].

Розглядаючи питання про збагачення словника молодших школярів, дослідниця Л. Поліщук висуває положення щодо цілеспрямованості лексичної роботи, важливо не лише розширити словник учнів, але й розвинути вміння користуватися виражальними можливостями слова для точної передачі думки [45, с.191].

Заслужують на увагу науково-методичні доробки І. Сойко, присвячені особливостям роботи над збагаченням словникового запасу молодших школярів. Так, на думку вченої одним із найважливіших завдань розвитку мовлення учнів початкових класів є керування процесом збагачення словника дітей, упорядкування словникової роботи, нарешті, активізація словника учнів [59, с. 154].

Дослідниця наголошує, що вчитель з перших днів навчання в школі повинен працювати над розвитком активного словника учнів, бо це у майбутньому житті дуже знадобиться, допоможе їм правильно та впевнено

викладати свої думки, вільно спілкуватися з однолітками та дорослими. Коли дитина не шукає слів для висловлювання власної думки, вона позбавлена багатьох комплексів, а тому завжди активна в розмові, оперуючи потрібними словами і мовними зворотами. А такий результат досягається тоді, коли дитина не лише чує і бачить слово, а відчуває і розуміє його значення, знає, коли і як це слово треба вжити [59, с. 154].

У збагаченні словника дітей важливу роль, на переконання І. Сойко, має мова вчителя. Вона завжди є зразком для учнів, а тому й повинна бути не лише правильною щодо побудови, а й багатою, змістовною, різноманітною за своїм словниковим складом. Таким чином, підсумовує дослідниця, мова вчителя – важливе джерело збагачення словника учня початкових класів [59, с.155].

Для збагачення словникового запасу учнів особливо велике значення, за визначенням І. Сойко, мають вправи на словотворення. Діти в результаті такої роботи не лише оволодівають навичками словотворчого аналізу, а й починають розуміти залежність лексичного значення слова від його словотворчих елементів, усвідомлюють різноманітність, багатство засобів творення нових слів [59, с. 155].

На думку дослідниці Т. Постоевої збагачення словникового запасу учнів становить перший напрям роботи з розвитку мовлення. Він є одним з основних, оскільки правильно організована робота зі збагачення словника є основою успішного процесу з розвитку зв'язного мовлення [47]. У словниковій роботі необхідно на переконання вченої, враховувати ключові ознаки слова та його місце в системі мовних одиниць. Слово слугує засобом позначення предметів дійсності і виражає поняття про них. Усі явища дійсності позначаються словом. Розуміння цього формується на уроках лексики, фразеології, але і в подальшій словниковій роботі учитель постійно спирається на це положення [47].

2.2. Інтерактивні технології збагачення лексичного запасу учнів початкових класів НУШ

В контексті розкриття використання інтерактивних технологій щодо збагачення лексичного запасу учнів початкових класів НУШ важливим вбачається характеристика категорії «інтерактивні технології».

Відзначимо, що інтерактивні технології виступають ефективними методами для вирішення завдань збагачення лексичного запасу учнів в умовах сучасного уроку, які сприяють взаємодії вчителя з учнями та всіх учнів один з одним. В процесі інтерактивного навчання відбувається обмін знаннями, ідеями учнів, що переводить діяльність учнів на вищі форми співпраці [16].

За визначенням О. Пометун суть інтерактивного навчання полягає у тому, що навчальний процес відбувається лише шляхом постійної, активної взаємодії всіх учнів. Це співнавчання, взаємонавчання (колективне, групове, навчання у співпраці) де є рівноправними і учень, і вчитель, рівнозначними суб'єктами навчання, розуміють що вони роблять, рефлексують з приводу того, що вони знають, уміють і яким чином отримують ці знання та уміння. В інтерактивному навчанні вчитель виступає в якості організатора процесу навчання, консультанта, фасилітатора, який ніколи на собі не «замикає» навчальний процес. У процесі навчання головними виступають зв'язки між учнями, їхня взаємодія і співпраця. Результати навчання досягаються взаємними зусиллями учасників процесу навчання, учні беруть на себе взаємну відповідальність за результати навчання [46].

Інтерактивне навчання представляє цілеспрямоване посилення взаємодії вчителя та учнів зі створення оптимальних умов свого розвитку [52, с.160]. Інтерактивне навчання є спеціальною формою організації пізнавальної діяльності, до якої залучено всі учасники навчального процесу, створені комфортні умови для навчання [3, с. 6].

За визначенням В. Григорович інтерактивні технології передбачають моделювання життєвих ситуацій, використання рольових ігор, спільне вирішення проблеми на основі аналізу обставин і відповідної ситуації [14].

Вони ефективно сприяють формуванню навичок і вмінь, виробленню цінностей, створенню атмосфери співпраці, взаємодії, дають змогу вчителю стати лідером колективу [51, с. 28].

Інтерактивний метод навчання за визначенням О. Комар – це впорядкований спосіб активної суб'єкт-суб'єктної взаємодії між усіма учасниками навчального процесу, направлений на досягнення цілей і завдань освіти, який сприяє накопиченню в учасників соціального досвіду спілкування та освоєнню ними соціальних методів організації навчальної діяльності [26].

Сутність інтерактивних технологій полягає в тому, що навчання відбувається шляхом взаємодії всіх тих, хто навчається і навчає. Ключовий принцип інтеракції: постійна взаємодія учнів між собою, їх співпраця, спілкування, співробітництво, на відміну від активних та «пасивних» методів, коли спілкування відбувається між учнями і вчителем. Учитель лише організатор і координатор інтерактивної взаємодії. Інтерактивні технології, на відміну від активних методів навчання, які будуються на однібічній взаємодії (її організовує і постійно стимулює учитель), принципово змінюють схему взаємодії учасників навчального процесу [26].

Інтерактивні технології навчання передбачають застосування технологічного підходу і вбачаються як застосування у навчанні сукупності інтерактивних технологій, загальною ознакою яких є принципи інтеракції: багатостороння комунікація, взаємодія і взаємонавчання учнів, кооперована навчальна діяльність з відповідними змінами у ролі і функціях як учнів, так і вчителя [41, с.96].

В процесі навчання використання інтерактивних методів чинить на розвиток учня певний вплив: підсилює мотивацію навчання, спілкування з однолітками, збагачує життєвий досвід, активізує саморозвиток, дитина усвідомлює потребу в такому спілкуванні-взаємодії. Потенціал завдань, які вирішують інтерактивні методи навчання представлено на рис. (див. додаток).

Застосування інтерактивних технологій має бути засноване на наступних принципах:

– діалогічної взаємодії – безпосереднього мовного контакту, який передбачає зорове сприйняття співрозмовника, його міміки і жестів, а також акустичне сприйняття всієї інтонаційної сторони мови [1, с. 152];

– роботи на основі кооперації та співпраці в малих групах. Коли учні працюють індивідуально, вони прагнуть до досягнення особистих цілей і власного успіху; успіхи і невдачі інших не мають для них ніякого значення [8, с.85];

– активно-рольової організації навчання. Рольова гра – це інтерактивна технологія організації занять, що дозволяє навчатися шляхом спеціально організованих сценаріїв рольової гри на власному досвіді;

– тренінгової організації навчального процесу. Тренінг виступає одним з методів практичної діяльності, які застосовуються не лише в навчанні. Дана форма роботи по залученню до духовних загальнолюдських цінностей передбачає партнерські відносини учасників освітнього процесу.

Спроби класифікації інтерактивних технологій різні. Так, в основу розробленої класифікації В. Кларін покладає принцип активності, пропонуючи розрізнити такі її різновиди, як фізична, соціальна та пізнавальна активність [24, с. 14]. Д. Голіцина пропонує класифікацію, яка ґрунтується на принципі взаємодії-діалогу, і виокремлює інформаційні, пізнавальні, мотиваційні та регулятивні інтерактивні методи [18, с. 47].

О. Стребна виокремлює три види інформаційного обміну [61, с.103]:

1) екстрактивний, коли інформація йде від суб'єкта навчальної системи до учня, не проникаючи всередину нього;

2) інтерактивний, коли інформація йде на учня, викликає у нього активність, закриту всередині нього;

3) інтерактивний, коли інформація проникає в свідомість учня, викликає його активну діяльність і породжує зворотний продукт розумової діяльності.

М. Пентилюк виділяє три технології, які наділені ознаками інтерактивності:

1. Ігрова технологія – ця технологія базується на ідеї розвитку в учнів творчого мислення. Гра мотивує діяльність, підвищує мотивацію, знімає «психологічні бар'єри», створює атмосферу змагання, мобілізує творчий потенціал учнів.

2. Технологія навчання у співпраці. В учнів кооперація і взаємодія сприяють формуванню умінь працювати в групі, чути один одного, координувати свої дії з іншими.

3. Технологія розвитку критичного мислення. У учнів повинні бути сформовані мотивація, логіка, самостійність, структурованість і результативність мислення. Ці технології універсальні як для навчання лексиці, так і говоріння в початковій і середній школі, так як можна застосувати до будь-якої теми, навчального матеріалу і віку [38, с.79].

В основу класифікації методів навчання В. Мельник покладає спосіб інформаційного обміну, основний напрям інформаційного потоку, що обумовлює виділення трьох груп методів [34, с. 17]:

А) Інтраактивні – всі інформаційні потоки замкнені «всередині» учнів або спрямовані від них назовні. Учні виступають суб'єктами учіння, виявляють самостійність.

Б) Екстраактивні – всі інформаційні потоки циркулюють навколо об'єкта або спрямовані на нього. Учень – об'єкт навчання.

В) Інтерактивні – всі інформаційні потоки двосторонні (діалог). Учень виступає у постійному суб'єкт – суб'єктному відношенні стосовно системи, що навчає. Періодично він стає її автономним елементом. В цій групі виокремлюються такі складові елементи: превентивні інтеракції (розподіл ролей, угруповання, тренінг, консультація, репетиція); імітаційні інтеракції (інсценування, соціограма, ділові ігри, операційні ігри, диспут, «мозковий штурм», колективне/групове проєктування, дебати); не імітаційні інтеракції (проблемна акція, семінар, практикум, «круглий стіл», конференція,

вправляння).

Також відомі підходи, коли інтерактивні технології класифікуються за такими ознаками: наявність діалогової взаємодії між учителем та учнями, безпосередньо між учнями (коментування, обговорення, бесіда, опитування, взаємоперевірка, конкурс, диспут, інсценування та ін.); нестандартна форма організації уроку (урок-диспут, урок-соціодрама, урок-мандрівка тощо); до інтеракції відносять не тільки заняття, дидактична мета яких відповідає цілям програми викладання предмета, а й превентивні, тобто інструктивно-консультативні, тренінгові); «імітація» – «не імітація» [25].

Інтерактивні технології О. Пометун, Л. Пироженко, а також Р. Оришин,

Л. Залюбовська класифікують на основі їх комунікативних функцій, розділяючи їх на три групи: дискусійні методи (діалог, групова дискусія, розбір і аналіз життєвих ситуацій); ігрові методи (дидактичні, творчі, в тому числі ділові, рольові, організаційно-діяльні ігри); психологічна група інтерактивних методів – тренінгові (сенситивний і комунікативний тренінги) [2, с. 357].

Використання в навчанні інтерактивних технологій передбачає наступну логіку навчальної діяльності: мотивація – формування нового досвіду – його осмислення через застосування – рефлексія [4, с. 26].

Окреслимо слабкі та сильні сторони інтерактивних технологій (табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

Сильні	Слабкі
1. Розширюються пізнавальні можливості учня (здобування, аналіз, застосування інформації з різних джерел).	1. На вивчення певної інформації потрібен значний час.
2. Високий рівень засвоєння знань.	2. Необхідний інший підхід в оцінюванні знань учнів.
3. Вчитель без зусиль може проконтролювати рівень засвоєння	3. В учителя відсутній досвід такого виду організації навчання.

знань учнів.	
4. Вчитель має можливість розкритись як організатор, консультант.	4. Відсутні методичні розробки уроків з різних предметів.
5. Партнерство між учителем і учнями та всередині учнівського колективу.	

Розкриємо сутність деяких інтерактивних технологій збагачення лексичного запасу учнів початкових класів НУШ.

Інтерактивна технологія «сенкан» представляє складання специфічного неримованого вірша з п'яти рядків. При цьому кожен рядок пишеться згідно з визначеними вимогами:

- перший – одне слово (іменник), що позначає тему сенкану;
- другий – два слова (зазвичай прикметники), що описують головну тему;
- третій – три дієслова, що виражають дії в рамках даної теми;
- четвертий – закінчена фраза (афоризм, цитата, крилатий вислів, прислів'я або самостійно складена фраза), що несе в собі ставлення автора до теми;
- п'ятий – одне слово, яке є синонімом до теми.

Використання інтерактивної технології «сенкан» в процесі збагачення лексичного запасу учнів сприяє актуалізації та закріпленні вивчених лексичних одиниць, розширення активного словникового запасу учнів, вдосконалення навичок використання в мові синонімів і антонімів, а також розкриття творчого потенціалу кожного учня.

Суть технології «кластер» полягає у виділенні смислових одиниць теми та їх графічному оформленні у вигляді сузір'я, пучка, грона. У центрі листка записується ключове поняття, а навколо – слова, словосполучення, образи, факти, ідеї, що асоціюються з ним і розкривають його зміст. В результаті відбувається систематизація, структурування матеріалу, встановлення логічних зв'язків між компонентами.

Ця технологія в процесі збагачення лексичного запасу може бути використана при введенні нових лексичних одиниць, активізації вживання лексики в мові, а також на етапах закріплення і систематизації лексичного

матеріалу.

Технологія «фішбоун» розглядається, як варіант ментальної карти, в основі якої є схема в вигляді риб'ячого скелета, де «голова» символізує проблему, яка розглядається, «кістки» – причини і факти, що розкривають суть даної проблеми, а «хвіст» – висновок, до якого прийшли в результаті [Баліка М., с.357]. Включення технології «фішбоун» в процес збагачення лексичного запасу учнів сприяє розвитку у них вмінь працювати з інформацією, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, узагальнювати і робити висновки.

Технологія «броунівський рух» передбачає вільне пересування учнів по класу з метою пошуку відсутніх даних, відповідей на поставлені питання, ідей і способів вирішення певної задачі і так далі. Паралельно з пошуком інформації відбувається відпрацювання лексичного матеріалу і вивчених граматичних конструкцій.

Під час використання інтерактивної технології «карусель» здійснюється утворення двох кілець: внутрішнього (учні сидять нерухомо) і зовнішнього (учні, що змінюють пару). Учні певний проміжок часу ведуть діалог в парі, обмінюючись інформацією, думками, ідеями, після відбувається зміна партнерів. Представлена технологія дозволяє динамічно і комплексно відпрацювати збагачення лексичного запасу, лексико-граматичні навички, вдосконалювати навички говоріння та аудіювання.

Інтерактивна технологія «акваріум» представляє собою міні-спектакль, в якому учні розділені на групи по 3-5 чоловік, які по черзі займають місце «акторів» і «глядачів». У відповідності з отриманим завданням група «акторів» організовує обговорення, розіграє діалог. «Глядачі» не втручаються в процес, а уважно слухають і роблять позначки. Після завершення виступу організовується його спільне обговорення, відповіді на питання, виконання завдань і так далі. Після цього місце в «акваріумі» займає наступна група. Дана технологія поряд з вирішенням дидактичних завдань збагачення лексичного запасу, сприяє вдосконаленню комунікативної культури учнів, навичок роботи в групі.

Технологія проєктів розглядається, як спеціально організований вчителем і здійснюваний навчальний комплекс самостійних дій, що дозволяють знайти рішення певної проблеми. При цьому обов'язковою умовою виступає те, що результати проведеного дослідження повинні бути представлені у вигляді творчого продукту – презентації, відеофільму, плаката, альбому, інструкції і та інше. [2, с.358].

Представимо проєкт педагогічної технології збагачення словникового запасу учнів. Мета даної технології полягає у збагаченні активного словникового запасу учнів.

Змістовний модуль представимо трьома блоками:

Перший блок «секрети слів» (семантизація слова). До цього блоку входить створення у дітей мотивації до вивчення нових слів, наповнення змістовністю раніше засвоєних слів. Тлумачення слова за допомогою одного або декількох прийомів: контексту; підбору синоніма або антоніма; звороту, що включає вже відоме одно корінне слово; описового звороту. Читання і запис слова (робота над орфоепією і орфографією). Робота з етимологією слова.

Другий блок «говоримо і пишемо правильно» (актуалізація слова). Робота над зразками вживання слова (готовими словосполученнями і реченнями). Освоєння норм вживання конструкцій з готовими словосполученнями і реченнями, що включають у себе слова, що вивчаються і створення таких самостійно. Робота над синтаксичними зв'язками слова, виділення і засвоєння парадигматичних зв'язків слів.

Третій блок «по стежках мовлення» (використання слова в мовленні). Робота над прямим і переносним значенням слів, вживання мовленнєвих зворотів, робота із загадками, прислів'ями і приказками, з текстами художніх творів; розвиток уміння користуватися лінгвістичними словниками [16].

Технологія здійснюватиметься в три етапи.

Перший етап – організація роботи з формування в учнів уявлення про семантичний (лексичне значення) компонент значення слова як способу або форми закріплення знань.

На даному етапі використаємо, наприклад, метод дискусії, оскільки цей метод підвищує інтенсивність і ефективність освітнього процесу за рахунок активного включення учнів до колективного пошуку істини. Наприклад, використовуючи вигляд дискусії «мозковий штурм», учням може бути запропоноване завдання в групах: скласти словник лексики за тематичною ознакою: предмети побуту; одяг; національні страви; за сюжетом художнього твору. Учням необхідно знайти походження слів, використовуючи словники, додаткову літературу, тлумачення кожного із цих слів, згрупувати слова за тематичною ознакою. Робота із завданням відбувається в малих групах.

Метод «карусель», полягає в тому, що учні утворюють два кола: внутрішнє і зовнішнє. Внутрішнє коло – це учні, які сидять непорушно, а в зовнішньому учні через певний проміжок часу міняються. Наприклад, дітям внутрішнього і зовнішнього кіл пропонується по декілька карток із завданнями на визначення одно корінних слів. Учні внутрішнього кола отримують в першій картці, наприклад, наступне завдання: «Випиши одно корінні слова, виділи корінь (*добрий, чуйний, доброта; ніжний, ласкавий, ніжність; чуйний, душевний, сердечний*). З будь-яким з цих слів усно склади речення.» Пояснивши своє завдання однокласникові, який працює в зовнішньому колі, учень внутрішнього кола слухає пояснення свого опонента, який отримує завдання типу: «підбери одно корінні слова до слів *пошана, віра, чуйність*. Знайди у тлумачному словнику значення цих слів.» Після зміни партнера всі учні беруть другу картку з аналогічним першому завданням і весь алгоритм повторюється знову [16].

Другий етап – організація роботи по формуванню в учнів уявлення про прагматичний і синтаксичний компоненти значення слова.

Використовуючи на уроці повчальні ігри, учням пропонується гра «Снігова куля». Учитель вмикає запис будь-якого художнього твору, під час прослухування якого, учні чують «хрускіт снігу», «зливу», «грім», «шум водопаду» та ін., далі учням пропонується записати слова, які асоціюються з прослуханою музикою, головне явище, якому присвячений запис, далі складаються два-три речення з даної теми, пропонується намалювати слова,

пригадати історії з життя, або з сюжетів художніх творів, пов'язані з цим словом, розповісти їх один одному в групах, записати ще слова, пов'язані з даним словом за змістом, кольором і т.д. Підсумком роботи стає колективне визначення поняття, над яким працювали на уроці і написання твору. Учням даний метод дозволяє встановлювати зв'язки словами, підбирати до слова синоніми, антоніми.

Третій етап – організація роботи з відповідності культури мовлення учнів мовленнєвій правильності, усунення з мовлення нелітературних слів.

В рамках методу проєктів учням пропонується в групах провести міні-дослідження з тем «Просторічні слова в творах з літературного читання», «Діалекти і жаргони в мовленні моїх однокласників» та ін. Після представлення групами результатів досліджень, учням пропонується підібрати до даних слів синоніми, які відповідають літературній нормі. Для обговорення даного питання можливе використання методів «дерево рішень», «мозковий штурм», «акваріум» та ін. [16]. Підсумком роботи є виставка плакатів на теми «Можна і не можна вживати в мовленні слова», «Говори і пиши правильно».

Висновки до розділу II

Таким чином, ідея формування словникового запасу виникла ще з моменту зародження методики викладання української мови. В історії методики викладання мови розглядалися питання про формування словникового запасу переважно у зв'язку з роботою з розвитку мовлення. Провідні методисти середини XIX століття Ф. Буслаєв, К. Ушинський звертають увагу на збагачення словникового запасу учнів, удосконалення навичок грамотного усного і писемного мовлення, розвиток мислення школярів і пропонують внести зміни до змісту шкільного курсу.

У методиці навчання мови першої половини XX ст. у наукових дослідженнях закладено теоретичні основи формування словникового запасу учнів, зокрема визначено мету, завдання, окреслено основні шляхи реалізації цих завдань. Зміст і структура методики збагачення словникового запасу досить широко досліджується сучасними дидактами й лінгводидактами. Проблемі пошуку ефективних шляхів збагачення словника школярів присвячено низку дисертаційних досліджень.

У сучасній методичній літературі питання збагачення словникового запасу розглядається в контексті системного вивчення теоретичного матеріалу, організації в навчанні поступового переходу від свідомого засвоєння учнями мовних одиниць до правильного, точного вживання їх в умовах природного мовного спілкування.

Як показав проведений аналіз літературного доробку з представленої проблематики у процесі роботи над збагаченням словника учнів початкової школи поряд із навчальним завданням реалізується практична мета розвитку мовлення молодших школярів. За допомогою словника учні початкових класів навчаються використовувати лексичні засоби мови у власному мовленні. Отже, з одного боку, дитина збагачує й уточнює власний словниковий запас, а з іншого, починає вчитися користуватися своїм словниковим запасом у мовленні – робити це лексично точно, граматично правильно, виразно, тонко відчувати значеннєві відтінки слова.

Інтерактивні технології показують, як відбувається навчання у взаємодії, як змінюється роль учителя: з головного транслятора інформації на співучасника процесу пошуку знань, а його активність поступається місцем активності учнів. Вони мають широкий спектр можливостей як в цілому в оволодінні мовою, так і зокрема в процесі навчання лексичної сторони мови, а також виступають ефективним способом розвитку і активізації здібностей учнів до самостійного і творчого мислення.

Також до переваг інтерактивних технологій відносимо можливість створення середовища одночасного засвоєння учнями теорії і практики, формування власної точки зору на проблему, реалізацію індивідуальних можливостей. В учнів в процесі інтерактивної взаємодії на уроці виникає природне комунікативне середовище, мотивація до розвитку зв'язного мовлення, а значить, збагачення свого активного словника.

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКИ В 3 КЛАСІ

3.1. Рівень словникового запасу учнів 3 класу

Необхідність приділяти особливу увагу під час навчання дітей вправам саме лексичного характеру обумовлена тим, що словник молодших школярів, як свідчать методисти і самі вчителі, досить бідний.

Словниковий запас учнів 3 класу у більшості випадків не виходить за межі побутового словника. Діти майже не вживають синонімів, антонімів, омонімів, є труднощі з прямим і переносним значенням слів. Це підтверджує констатувальний експеримент, що проводився в 3-А та 3-Г класах Чернігівського ліцею №32 міста Чернігова. Суть експерименту полягала в тому, що учням було запропоновано виконати завдання, пов'язані з розумінням лексичного значення слів, зокрема:

1. Доберіть з дужок потрібне слово:

Цікаво (дивитися, спостерігати) за зимовим лісом. Ось прилетів до (старого, потертого) дуба дятел. (Довгим, високим) дзьобом шкідників винищує. З дерева (стригнула, плигнула) білочка. У неї в лапках соснова шишка. (Вилушує, лузає) насіння з шишки білочка, на дятла (позирає, поглядає), слухає.

Клас	Кількість учнів	Високий рівень	Достатній рівень	Середній рівень	Початковий рівень	% якості
3-А клас	26 учнів	6	10	10	-	62 %
3-Г клас	26 учнів	8	10	8	-	69 %

2. Доберіть синоніми (близькі за значенням слова) до виділених слів:

Неслухняна *малеча*, страшна *заметіль*, *тендітні* квіти, *барвисте* листя, *хоробрий* лицар.

Клас	Кількість учнів	Високий рівень	Достатній рівень	Середній рівень	Початковий рівень	% якості
------	-----------------	----------------	------------------	-----------------	-------------------	----------

3-А клас	26 учнів	7	9	10	-	62 %
3-Г клас	26 учнів	7	10	9	-	65 %

3. До слів з першої колонки дібрати слова з протилежним значенням (антоніми) з другої колонки та записати їх парами:

День	Білий
Світло	Ніч
Чистий	Плакати
Тепло	Солодкий
Добро	Брудний
Чорний	Зло
Говорити	Темрява
Сміятися	Холодно
Кислий	Мовчати

Клас	Кількість учнів	Високий рівень	Достатній рівень	Середній рівень	Початковий рівень	% якості
3-А клас	26 учнів	10	9	7	-	73 %
3-Г клас	26 учнів	8	9	9	-	65 %

4. Прочитайте текст. Підкресліть слова, ужитих в переносному значенні:

Говерла зустріла туристів холодом. Синевир заховався між гір. Карпати дивували друзів неповторною красою. Вершини гір одягли білі шапки. Схили закутались у листяні та хвойні дерева. Полонини вкрилися барвистим трав'янистим килимом.

Клас	Кількість учнів	Високий рівень	Достатній рівень	Середній рівень	Початковий рівень	% якості
3-А клас	26 учнів	7	8	11	-	58 %
3-Г клас	26 учнів	8	9	9	-	65 %

Учням також було запропоновано написати твір «Краса осіннього

пейзажу». Перед написанням твору школярі усно описували малюнки-пейзажі з метою згадування лексичних одиниць, підготовки до письмового викладу.

Мета написання твору полягала в тому, щоб визначити рівень володіння учнями лексикою у зв'язному мовленні, правильність вживання лексичних одиниць.

Результати констатувального експерименту показали, що рівень володіння учнями лексикою є не достатнім.

Нами було виявлено такі основні недоліки, які зустрічаються у виконанні учнями молодших класів вправ лексичного характеру:

- 1) надто обмежене використання слів;
- 2) вживання слова в таких контекстах, в яких воно звичайно не використовується, за аналогією з відомими значеннями даного слова;
- 3) у тлумаченні слова в переносному значенні виділення не тієї ознаки, яку треба мати на увазі в даній конкретній ситуації.

Опрацьовуючи роботи учнів, ми виділили такі основні причини виникнення помилок у вживанні лексики:

- 1) обмежений словниковий запас;
- 2) знаючи декілька значень слова, не усвідомлюють їх смислової спорідненості;
- 3) не можуть встановити, яке саме з відомих їм значень реалізується в даному контексті;
- 4) недостатньо знають норми вживання слова в різних значеннях;
- 5) нерозуміння та неадекватне сприймання значеннєвих відтінків слів-синонімів;
- 6) ототожнення синонімів і спільнокоренєвих слів.

Отже, найчастіше причинами численних і різноманітних помилок, які учні допускають у своїх письмових роботах та усному мовленні, є обмеженість активного словника дітей, а також їх невміння вибирати зі свого словника і правильно вживати в мовленні слова. У пасивному словнику учнів зберігається чимало синонімів, антонімів, багатозначних слів, омонімів, слів з переносним

значенням над якими доводилось працювати на уроках української мови, читання. Відповідний же активний словник учнів обмежений.

Робота над лексикою в початкових класах ведеться переважно епізодично. В основному вона обмежується випадками, передбаченими шкільними підручниками. І, як результат, лексична бідність залишається одним з основних недоліків мовлення молодших школярів.

Таким чином, результати констатувального експерименту засвідчили, що рівень знань учнів 3-А та 3-Г класів приблизно однаковий, що дає можливість у подальшому об'єктивно оцінювати результати формувального експерименту.

3.2. Система вправ щодо вивчення лексики за семантикою (3 клас)

Формувальний експеримент проводився у другій (експериментальній) групі (3-Г клас) і полягав у систематичній роботі на уроках української мови над завданнями зі збагачення словника учнів. Під системою вправ ми розуміємо впорядковану послідовність спеціально дібраних вправ, які не містяться в підручниках, направлених на збагачення словника учнів. Лексичні вправи сплановані в такий спосіб, щоб активізувати словниковий запас дітей, учити їх добирати влучні вислови в монологічному мовленні. Така робота є пропедевтичною до написання творів, оскільки у молодших школярів з'являються труднощі в умінні не стільки розкрити задану тему в логічній послідовності, скільки дібрати для цього потрібні слова, граматично і стилістично правильно побудувати висловлювання.

Наведемо приклади деяких вправ, що пропонувались учням:

1. За ознаками визначити предмети:

Великий, просторий, світлий, чистий - ...;

Чисте, блакитне, безхмарне - ...;

Кругле, червоне, солодке, смачне, запашне - ...;

Добра, ласкава, ніжна, лагідна -

2. Впізнайте дерево за властивими йому ознаками і за словом назвою складіть речення.

Висока, колюча, зелена, струнка

Серед зображених на малюнку предметів (м'ячик, яблуко, кавун, дерево, льодяник, лялька) знайдіть той, що відповідає названим ознакам: великий, круглий, зелений, смугастий, солодкий, соковитий.

Від виділених іменників утворіть прикметники і запишіть їх за зразком:

іграшка з паперу – паперова іграшка;

бичок з соломи –....;

стіл з дерева – ...;

стежка у лісі – ...;

шишка сосни – ...;

лялька зі скла – ...

Цікаві вправи ми використовували на добір назв предметів до наведених ознак.

1. Які предмети мають такі кольори:

Білий – ...; синій – ...; червоний – ...; фіолетовий –

2. Визначити, які з цих квітів польові:

Дзвоники, ромашка, троянда, конвалія, волошка, чорнобривці, сон-трава, фіалки, тюльпан, мати-й-мачуха.

Під час вивчення теми «Прикметник» ми організовували спостереження за роллю цієї частини мови у вираженні думок. При цьому добирали тексти із зразками точності та образності змісту, завдяки вжитим прикметникам. Тексти були естетично та образно насиченими. Учням пропонували завдання: виписати з тексту слова, які роблять його більш образним, емоційно насиченим.

Щоб переконати дітей у виражальних можливостях вдало дібраних прикметників (які є в тексті), ми пропонували їм таке завдання: записати текст, вилучивши всі прикметники, порівняти утворений текст з літературним варіантом.

Порівнявши ці описи, учні доходять висновку, що прикметники повніше характеризують предмети, явища природи, допомагають уявити їх такими, якими вони є насправді. Прикметники роблять нашу мову яскравою, образною і точною. У нових підручниках з української мови широко використано цей

прийом, щоб учні краще усвідомили виражальні можливості прикметників у мовленні.

Щоб показати роль прикметників у характеристиці предметів, ми використовували загадки:

Я вухатий ваш дружок,
В мене сірий кожушок,
Куций хвостик, довгі вуха,
Я усіх-усіх боюся. (Заєць)

Легко знайти правильну відповідь можна, лише спираючись на істотні ознаки предметів, які подані у змісті загадок.

Для розвитку мовленнєвих умінь учнів ми запропонували завдання творчого спрямування, де було передбачено поширення речень тексту словами-ознаками. При доборі слів учні повинні були враховувати стиль тексту.

Сприяють активізації словника дітей і вправи на складання зв'язних текстів за опорними словами. Ці види роботи проводяться з метою розвитку мислення, творчості і уяви, удосконалення вміння влучно добирати слова, вміння будувати зв'язні висловлювання.

Наприклад, вправа: використовуючи дані слова, складіть невеликий текст і доберіть до нього заголовки.

Запропоновані слова і словосполучення: клен, ялині, сонячна пора, відпочинок, високі гори, багряне вбрання.

Велику увагу ми приділяли лексико-стилістичним вправам.

У мовленні слова набувають нових значень та емоційних і смислових відтінків, конкретизуються, розширюються і збагачуються їх лексичні значення.

В українській літературній мові є науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній, розмовно-побутовий, конфесійний (церковний) та епістолярний стилі. Для кожного стилю мовлення характерне вживання стилістично доцільної лексики.

Вчитель початкової школи повинен у практичній формі донести до свідомості учнів те, що кожен стиль має властивий саме йому добір слів, фразеологічних виразів, синтаксичних конструкцій. Якщо учні зрозуміють стилістичні особливості, то вони зможуть правильно добирати слова у конкретних мовленнєвих ситуаціях та навчатися правильно писати відповідно до стилю тексту.

Щоб поглибити знання учнів про стилі, ми проводили вправи на порівняння різних текстів. Спочатку лише за допомогою вчителя учні визначали найголовніші особливості кожного тексту, а потім і самостійно.

Вивчаючи прикметники, групували слова за ознаками – формою, кольором, смаком і т.д.

Під час ознайомлення з дієсловами учням пропонувалося визначити слова, що стосуються руху, мовлення, почуттів, праці, навчальної діяльності, відпочинку.

Одним з найважливіших у системі лексичних понять є пряме і переносне значення слова.

Проводячи констатувальний експеримент, ми побачили, що учні часто плутають пряме і переносне значення слова і тому роблять помилки, вживаючи їх. Тому важливим завданням є навчити школярів:

1. розрізняти пряме і переносне значення слів;
2. вживати слова з переносним значенням у мовленні відповідно до контексту речення або тексту.

Ознайомлення школярів із прямим і переносним значенням слова ми починали із спостереження над спеціально дібраними реченнями чи текстом.

Зручними у роботі є ті тексти, до складу яких входять прикметники, бо саме вони нерідко вживаються у переносному значенні, виконуючи роль епітетів.

Виділяючи з тексту такі прикметники у сполученні з іменниками, ми звертали увагу дітей на переносне значення прикметника, показували на конкретному прикладі вживання цього прикметника і в прямому значенні,

зіставляли пряме і переносне значення. Таке зіставлення дає можливість практично показати учням роль прикметників як засобів виразності.

Щоб школярі переконалися в тому, наскільки виразним стає мовлення від використання того чи іншого слова, вжитого в переносному значенні, ми вдавались до порівняння двох речень із нейтральними синонімами в одному реченні і образними в іншому.

Через те, що діти не завжди розуміли різницю між нейтральними та образними синонімами, такі завдання вони виконували разом з учителем.

Пізніше ми пропонували дітям завдання на самостійне відшукування у реченнях чи текстах слів – різних частин мови із переносним значенням.

1. Спишіть вірш, підкресліть у ньому дієслова. Поясніть значення кожного з них.

2. Виписати вжиті у переносному значенні слова. Пояснити їх значення. Скласти словосполучення або речення, де ці слова були б вжиті у прямому значенні.

3. Прикметники, вжиті у переносному значенні, замінити іншими, з прямим значенням.

4. До словосполучень із словами у переносному значенні дібрати такі словосполучення, щоб ці слова були вжиті у прямому значенні.

Важливо, щоб під час роботи над твором чи переказом діти не просто вводили до складеного ними тексту запропоновані вчителем образні вислови, а вживали у мовленні якомога більше подібних слів, щоб уміли бачити прекрасне навколо себе і сказати про нього влучно та образно.

Розширенню й активізації словника учнів, розвитку їх мислення сприяє робота над поглибленням мовних знань про багатозначність слів.

Робота над вивченням багатозначності слів передбачає:

- усвідомлення учнями того, що слово може мати не одне, а кілька значень;
- точність уживання багатозначних слів у мовленні;
- поглиблення знань про виникнення багатозначності слів.

З метою розширення словника дітей ми передбачили і вправи творчого характеру, як-от: скласти речення, у яких слово можна було б вжити у різних значеннях; описати предмети, назвою яких є багатозначне слово (земля, клас, голова та ін.).

Багатозначність іменників ми демонстрували, використовуючи часто поетичні твори.

Виконували вправи типу:

Вправа 1.

Знайдіть у реченнях багатозначне слово. Поясніть його значення в кожному з речень. *Я веду брата за ручку. Любі подарували кулькову ручку. Треба відремонтувати дверну ручку.*

Вправа 2.

Із словами *клас, лист* скласти речення і пояснити їх значення в кожному реченні.

Усвідомлення природи багатозначних слів – це необхідна умова засвоєння учнями явища омонімії. Із словами-омонімами учні практично знайомляться ще в період навчання грамоти (ключ, лист та ін.).

Дітям дуже важко зрозуміти, що омоніми – це різні, не пов'язані між собою слова, що омоніми з'являються внаслідок звукових змін слів у процесі розвитку мови, випадкового збігу звучання слова рідної мови і засвоєного з іншої мови, а також випадкового збігу звучання форм різних слів. Наприклад: *жати (серпом) і жати (тиснути)*.

Знайомлячи учнів з омонімами, ми намагались, щоб учні вміли розрізняти омоніми і багатозначні слова, правильно їх вживати у своєму мовленні.

Щоб розширити уявлення школярів про явище омонімії, їм пропонувалися такі завдання:

- скласти словосполучення чи речення за малюнками із зображенням різних предметів, назви яких однозвучні: ключ – предмет, яким відмикають двері, джерело, музичний знак;

- скласти словосполучення і речення із певними словами, показавши при цьому, що значення слів різне (нота, пара, літній);
- розповісти, які малюнки намалювали б діти до певних слів.

Під час вивчення кореня слів ми звертали увагу на корені – омоніми, пропонуючи для аналізу слова типу *вода* і *водити*, *гора* і *горе*.

Під час роботи з омонімами доцільно використовувати нижченаведені вправи.

1. Знайдіть у реченнях слова, які звучать і пишуться однаково. Поясніть їх значення.
2. Спишіть. Підкресліть слова-омоніми.

Вранці діти поспішають до школи. Ми поклали в ранці зошити. Поле засіяли пшеницею. Одарка поле грядки.

3. Введіть у речення слова-омоніми: доля, журавель, ключ, мука.

Оволодіння лексичним запасом мови неможливе без вивчення її синонімічних засобів. Робота над синонімами допомагає учням точніше сприймати слово, бачити в ньому, крім основного значення, ще й різні додаткові відтінки.

Проводячи уроки з української мови з теми «Синоніми», ми пояснювали, що слово «синоніми» – це слова, що мають спільні значення, але відрізняються відтінками значень: *лихо*, *горе*, *біда*, *нещастя*; *смуток*, *печаль*, *журба*. У процесі бесіди учні доходять висновку, що синоніми з одного боку подібні, близькі, а з іншого – значеннєві відтінки їх не збігаються.

У ході виконання завдань ознайомили учнів з поняттям синонімічний ряд: *ходити* – *крокувати* (*урочисто*), *марширувати* (*в шерензі*), *поспішати* (*швидко*), *плентатись* (*повільно*), *чимчикувати*.

Також розглядали стилістичні синоніми, які при спільності значення передають різне емоційне забарвлення.

У процесі роботи над синонімами намагалися сформувані у дітей такі уміння:

- розрізняти в мовленні близькі за значенням слова;

- добирати синоніми до різних слів;
- замінювати в тексті слова, які повторюються відповідними синонімами;
- самостійно вживати в тексті дібране за смыслом синонімічне слово;
- самостійно вибирати із свого лексичного запасу найбільш влучний для висловлення власної думки синонім.

Роботу над синонімами ми проводили систематично і планомірно, бо поступова робота над синонімами сприяє розвитку у школярів навички уникати повторення тих самих слів, одноманітності викладу.

Уміння користуватися синонімами формується в учнів поступово протягом тривалого часу. У процесі цієї роботи ми добирали різні типи вправ:

1. Вправи на вибір слів, близьких за значенням. Для того щоб навчити учнів розрізняти слова, близькі за значенням, ми давали завдання на спостереження і виділення з текстів чи окремих речень слів – синонімів.

2. Вправи на групування синонімів. Такі вправи допомагають учням усвідомити синонімічні відношення між словами, їх синонімічну близькість.

3. Вправи на розташування синонімів за ступенем інтенсивності ознаки. Треба спочатку згрупувати слова – синоніми, а потім записати синоніми кожного ряду за ступенем інтенсивності ознак чи дії.

4. Вправи на вибір одного з поданих синонімів.

5. Вправи на заміну синонімів у реченні чи тексті. Використовуючи ці вправи, ми мали на меті показати дітям, що заміна в тексті повторюваних слів їх синонімами усуває його одноманітність, робить мовлення стилістично досконалішим та привабливішим.

Робота на уроці могла складатися з таких етапів:

- 1) Читання тексту.
- 2) Бесіда - аналіз прочитаного.
- 3) Добір синонімів до слова.
- 4) Запис тексту із заміною, де потрібно, слова відповідним синонімом.
- 5) Читання і аналіз учнівських робіт.

б) Вправи на самостійний добір синонімічних слів. Такі вправи є кінцевою метою вправ із синонімами, вони формують навички самостійного добору слів із власного лексичного запасу і використання їх у мовленні. Цій меті підпорядковані вправи на складання словосполучень чи речень з одним із дібраних синонімів, на заміну слів самостійно дібраними синонімами, на вживання синонімів під час написання переказів і творів.

Слід звертати увагу дітей і на стилістичний аспект синонімів та антонімів. Коли учні працюють над вправою, де за поданими запитаннями потрібно скласти оповідання, ввести в нього слова, що в дужках, варто насамперед зосередити увагу дітей на цих словах, оскільки серед них є близькі й протилежні за значенням, а тоді запропонувати їм назвати спочатку синоніми, а потім – антоніми. Щоб діти більш точно усвідомили роль слова, вчилися точно його вживати, рекомендується за допомогою словесного малювання активізувати їхню уяву, дати змогу поміркувати над вибором слів.

Більш складним завданням є комбіновані вправи з багатозначними словами, синонімами, антонімами. Вони сприяють теоретичній підготовці учнів: вправи такого характеру дають можливість учням початкових класів бачити і глибше розуміти закономірність і взаємозв'язок мовних явищ.

Подаємо приклад такої вправи:

Учням спочатку пропонується відповісти на запитання, яке значення має певне слово словосполученнях. Після цього до кожного виразу вони повинні дібрати спочатку синоніми, а потім антоніми.

- 1) З кожним значенням даного слова скласти речення;
- 2) Дібрати до кожного виразу спочатку синоніми, а потім антоніми.
- 3) Придумати словосполучення із певними словами у різних значеннях.

Але саме в третьому класі не можна обмежуватися лише завданнями, що спрямовуються на формування умінь розрізняти й добирати слова, близькі та протилежні за значенням. Тут обов'язково необхідно формувати вміння замінювати в тексті слова іншими, близькими чи протилежними за значенням,

самостійно добирати потрібне слово з синонімічного ряду для складання словосполучень, речень, усних і письмових розповідей (текстів).

Серед різноманітних видів вправ під час вивчення лексики важливе місце посідають вправи з антонімами. Ознайомлення дітей зі словами протилежного значення ми починали з організації спостереження за вжитими в реченні антонімами. Учням пропонували знайти слова з протилежним значенням у різних прислів'ях:

Багач не відає, що бідний обідає.

Гірка робота, а солодкий хліб.

При виконанні вправ ми звертали увагу школярів на те, що антоніми – це завжди слова однієї частини мови. Учні наводили приклади і називали, до якої частини мови належать антоніми: іменники: *осінь – весна, правда – брехня*; дієслова: *кричати – шепотіти, сміятись – плакати*; прикметники: *теплий – холодний, яскравий – тьмянний*.

Мета використання вправ при вивченні антонімів – це збагатити словниковий запас учнів, виробити в них уміння яскраво і образно висловлювати свої думки. Крім того, виконуючи вправи з антонімами, школярі користуються такими логічними операціями, як порівняння, зіставлення, протиставлення, аналіз, які сприяють розвитку розумових здібностей дітей.

Відповідно до програми 1-4 класів ми навчали учнів зіставляти слова, протилежні за значенням, і розуміти їх, здійснювати спостереження за роллю антонімів у реченні, використовувати антоніми у своєму мовленні, тобто ознайомлювали учнів з антонімами на практиці.

Для того щоб навчити дітей розрізняти антоніми і правильно користуватися ними у своєму мовленні, потрібні спеціальні вправи, які залежно від поставленої мети ми проводили на окремих словах, словосполученнях, реченнях і зв'язних текстах.

У роботі з антонімами ми використовували різні види вправ. Але крім вправ, у яких пропонувалось знайти, підкреслити, дібрати антоніми, давали завдання типу:

1. Виділення з речення чи тексту слів з протилежним значенням і групування антонімів парами.

2. Замінити в тексті виділені слова антонімами.

3. Складання речень з антонімами.

Вправа 1. До слів першого речення дібрати слова з протилежним значенням з другого речення і з ними скласти нове речення.

Вправа 2. Записати до поданих слів слова, протилежні за значенням, і скласти з ними речення.

Тонкий – ...; вечірнє – ...;

Тьмянний – ...; літній –

А) До поданих словосполучень дібрати антонімічні словосполучення:

Спекотне літо – ...; сварять за брехню – ...; осінній день –

Б) Продовжити почате речення антонімами: *Як є початок, то й... буде.*

Де багато слів, там... діла.

В) Складання невеличких зв'язних текстів із використанням у них антонімів.

Як і під час роботи над синонімами, при вивченні антонімів ми показували дітям, що вибір антонімів часто визначається контекстом. Це зумовлено тим, що багатозначні слова можуть утворювати кілька антонімічних пар. Важливе місце у збагаченні словника повинні посідати завдання зі словами іншомовного походження.

Останнім часом українську мову перенасичують різноманітні іншомовні запозичення. Проте доречне користування цими запозиченнями збагачує словник, надає мовленню точності і виразності.

Як правило, та частина іншомовних слів, що активно функціонує у складі сучасної української мови, часто використовується й у мовленні дітей. Такі слова особливої уваги вчителя не потребують. Проте до лексичного складу української мови входять і слова іншомовного походження, що не мають широкого загального народного вжитку, значна частина їх дітям не зрозуміла.

Така лексика потребує поглибленого опрацювання, яке має увінчатися розумінням слів, засвоєнням та збагаченням словникового запасу учнів.

У шкільній практиці робота з іншомовними словами в основному зводиться до пояснення їх змісту. Але такий спосіб роботи зі словом не може бути єдиним при вивченні іншомовної лексики і не завжди поповнює активний словниковий запас школярів. Якщо дитина і запам'ятовує іншомовне слово, то це відбувається механічно, а не усвідомлено. Тому вчитель має використати такі прийоми навчання з іншомовною лексикою в початкових класах, які б сприяли усвідомленому її засвоєнню через предмети, явища, події, ситуації, що їх називають такі слова.

Добір синонімів використовується для пояснення значень іншомовного слова не завжди. Як правило, синоніми неоднозначні і замінювати один одного у всіх випадках не можуть.

Показ предметів застосовується тоді, коли тлумачення іншомовного слова не дає результатів, оскільки предмет учням невідомий і не має синонімічної назви. Здебільшого це стосується науково-технічної лексики. Тому завдання вчителя – це вдало дібрати ілюстрації, картини, знімки, можливі макети тощо.

Показ найкраще проводити після ознайомлення школярів з текстом. Коли у підручнику вміщені ще й малюнки предметів, вчитель повинен звернути увагу вихованців і на ілюстрації.

При засвоєнні слів іншомовного походження учитель, як правило, не обмежується одним прийомом пояснення, а користується кількома, щоб найкраще розтлумачити їх значення.

Великого значення для розвитку лексичного запасу учнів набуває робота з написання власних творів. Перші твори складали колективно, добирали слова, словосполучення, найвлучніші вирази. Потім учні вчилися писати твори самостійно, використовуючи за необхідності, слова із довідки.

Джерелом пізнання всієї різноманітності та багатства слова, розуміння його значення ми вважаємо словникову роботу: без глибокого розуміння значення слова дитина не зрозуміє його важливості, краси.

Ознайомлюючи учнів із словами різних напрямків, слід пояснювати значення слів, звертаючись до відповідного словника.

Після цього намагалися пригадати вірші або окремі рядки із віршів, у яких би згадувалося те чи інше потрібне нам слово.

Така робота була дуже цікава для учнів, а найголовніше те, що вона сприяла поповненню лексичного словника школярів. Під час цих вправ вони дізнавались багато нового і цікавого. Свої набуті знання діти використовували під час написання різних типів твору.

Отже, вміння користуватись синонімами, антонімами, омонімами є навичкою складною і формується вона поступово, протягом тривалого часу, шляхом різноманітних і вдало дібраних вправ. Тому якщо діти до кінця навчання в початкових класах навчаться відрізняти в доступних текстах різні значеннєві відтінки в назвах одних і тих же предметів, якостей чи дій і самостійно зможуть замінити у своїх письмових роботах чи усних розповідях одне слово іншим, більш вдалим для даного випадку, то це треба визнати значним успіхом.

Засвоєння різних значень слова в значній мірі залежить від того, як учитель розкриває зміст слова і організовує вправи на закріплення. Воно прискорюється, коли вчитель допомагає учням зрозуміти різні випадки вживання слова, встановити між ними семантичні зв'язки і створює умови для збагачення практики учнів щодо користування цим словом у різних контекстах.

Поєднання різноманітних форм і методів роботи є важливим засобом стимулювання активної пізнавальної діяльності молодших школярів, формування і закріплення у них інтелектуальних умінь, підвищення їхньої комунікативної компетенції.

3.3. Результати формувального експерименту

Після проведення формувального експерименту ми провели у класах (як контрольному, так і в експериментальному) контрольну роботу, метою якої було виявлення рівня теоретичних знань і набутих умінь і навичок учнів 3 класів з лексикології.

Критерії визначення рівня мовленнєвих умінь і навичок учнів 3 класу з лексикології:

- 1) розуміння лексичного значення слова;
- 2) вміння добирати синоніми, антоніми до поданих слів;
- 3) уміння вживати у зв'язному мовленні слова в прямому і переносному значенні;

Обом класам було запропоновано виконати такі завдання:

1. Запишіть речення, вибравши з дужок слова, які якнайкраще відповідають змісту речень.

а) Улітку полонинами (мандрують, подорожують, ходять) отари овець.

б) Старенька бабуся (розказувала, розповідала, говорила) цікаву історію своїм онукам.

в) Восени діти (йдуть, крокують, чимчикують) до школи.

Клас	Кількість учнів	Високий рівень	Достатній рівень	Середній рівень	Початковий рівень	% якості
3-А клас	26 учнів	8	8	10	-	62 %
3-Г клас	26 учнів	11	10	5	-	81 %

2. Доберіть близькі за значенням слова до виділених слів у словосполученнях:

Веселий хлопчик, *гарна* погода, *спекотне* літо, діти *бігли*, школярі *розмовляли*, *сніжинки падали*.

Клас	Кількість учнів	Високий рівень	Достатній рівень	Середній рівень	Початковий рівень	% якості
3-А клас	26 учнів	7	10	9	-	65 %
3-Г клас	26 учнів	10	9	7	-	73 %

3. Прочитайте уривок з вірша. Знайди антоніми (слова протилежні за значенням). Запишіть їх парами.

День і ніч брати сварились

і ніколи не мирились.

Все, що перший будував,

другий миттю руйнував. *(Алла Свашенко)*

Клас	Кількість учнів	Високий рівень	Достатній рівень	Середній рівень	Початковий рівень	% якості
3-А клас	26 учнів	9	10	7	-	73 %
3-Г клас	26 учнів	17	8	1	-	96 %

4. Запишіть в колонку словосполучення. Замініть в них іменники так, щоб словосполучення набули переносного значення.

Зразок: солодке печиво - солодке життя;

золота обручка –

гострий ніж –

усміхається дівчина –

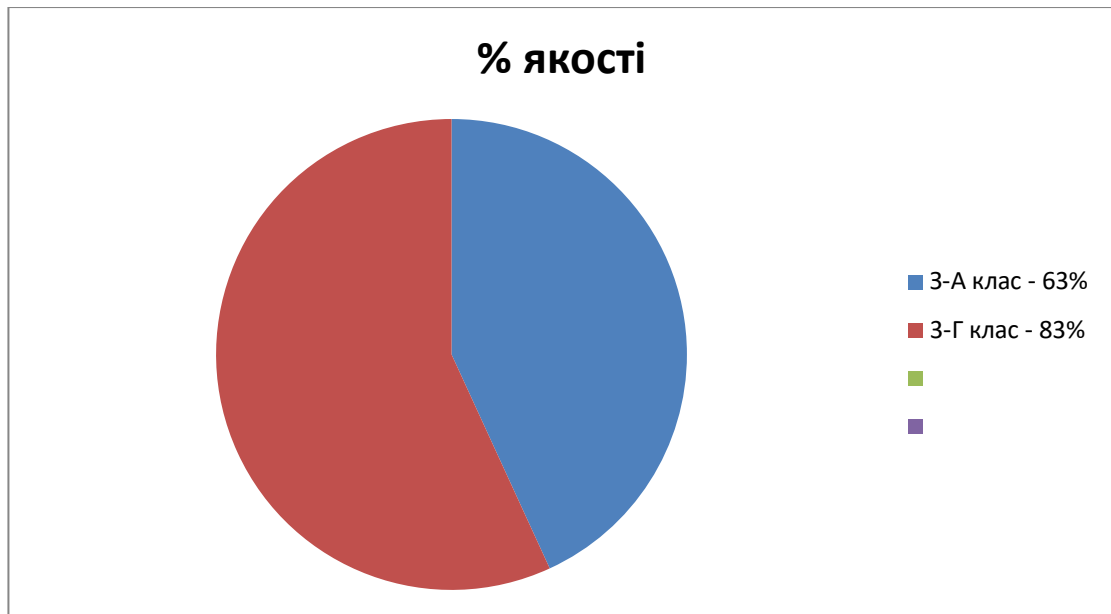
танцюють діти –

залізне ліжко –

Клас	Кількість учнів	Високий рівень	Достатній рівень	Середній рівень	Початковий рівень	% якості
3-А клас	26 учнів	3	10	13	-	50 %
3-Г клас	26 учнів	11	10	5	-	81 %

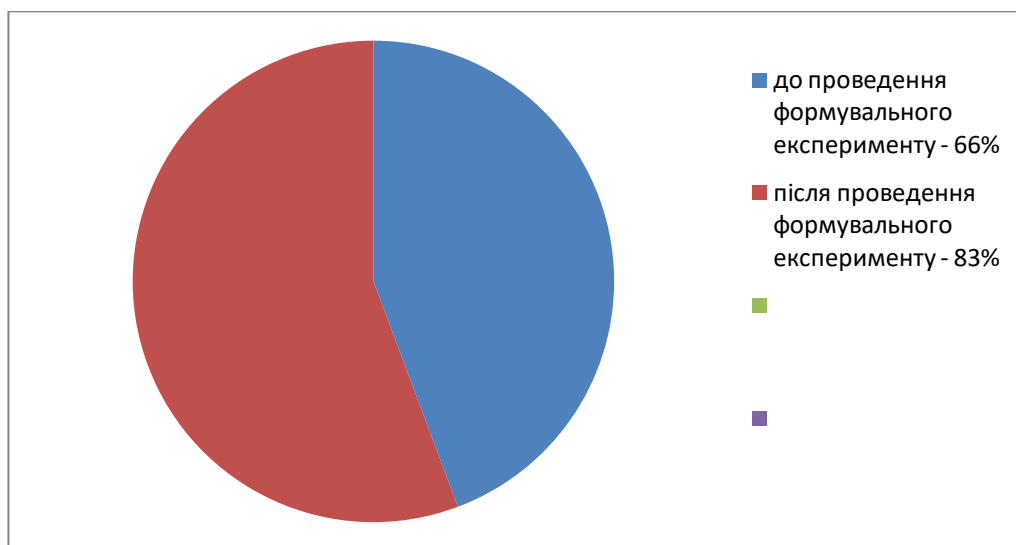
Отже, як бачимо, результати контрольних робіт експериментального класу суттєво відрізняються від результатів робіт контрольного класу, що видно з середніх показників успішності, що складають 83 % в експериментальному класі і 63 % у контрольному.

Середні показники успішності в контрольному та експериментальному класах

Значно зросли показники успішності експериментального класу після проведення формувального експерименту (83 %), порівняно з констатувальним (66 %), що підтверджує ефективність роботи над лексикою за семантикою.

Показники успішності до і після проведення формувального експерименту

Крім того, ми запропонували учням знову написати твір на тему: «Краса осіннього пейзажу». В експериментальному класі твори учнів набули певних переваг:

- речення здебільшого поширені, з використанням однорідних членів;
- широке використання синонімів та антонімів;
- уникнення повторів.

Очевидно, що набагато кращі показники мають учні експериментального класу, де застосовувалась розроблена нами методика роботи над лексикою. Отже, комплекс запропонованих нами вправ забезпечив системність роботи над лексикою, чим і допоміг досягнути бажаних результатів: активний словник учнів значно розширився, збагатився новими словами, зокрема синонімами, антонімами, омонімами, багатозначними словами. Систематична робота з вивчення лексики допомагає привести знання учнів 3 класу з лексикології до певної системи, удосконалити знання учнів, дає змогу вчителю розширити словник школярів на основі більш складних вправ.

Висновки до розділу III

Третій розділ присвячений експериментальному дослідженню вивчення лексики. Проведення констатувального експерименту виявило основні недоліки у вживанні лексики та причини їх виникнення. Основними причинами численних і різноманітних помилок, які учні допускають у своїх письмових роботах та усному мовленні, є обмеженість активного словника дітей, а також їх невміння вибрати потрібні слова зі свого словника і правильно вживати їх у мовленні.

У результаті проведеного формувального експерименту ми дійшли висновку, що збагачення активного словника учнів початкових класів лексикою можливе лише за умови планомірної і систематичної роботи на уроках української мови у початкових класах. Крім того, систематична робота над лексикою буде сприяти запобіганню лексичних помилок і недоліків у мовленні учнів.

Вирішення проблеми раціонального відбору мовного, переважно словникового матеріалу для засвоєння в школі більшість дослідників вбачає у зведенні словникового складу до певного обсягу, його компресії з одночасним збереженням структури і семантичної характеристики лексичної системи мови, яка підлягає засвоєнню.

Необхідним є введення в навчальний процес таких моделей навчання, які легко застосовуються на різних етапах уроку. Найкращих результатів можна досягти, коли учні на уроках отримують максимальну навчальну інформацію в результаті активної самостійної пізнавальної діяльності. Учень виступає суб'єктом навчання, виконує творчі самостійні роботи, проблемні та творчі завдання, що розвивають творче мислення, мовленнєвий розвиток.

Для пояснення семантики незрозумілих слів учителі найчастіше вдаються до таких способів:

- демонстрація предмета чи малюнка;
- використання контексту;
- тлумачення слів (коротке пояснення, використання словника тощо).

Кожен спосіб може бути здійсненим одним із кількох різних прийомів залежно від конкретного випадку.

Пояснюючи значення слова, використовували різні прийоми:

- показ натуральних предметів та об'єктів;
- показ макетів, муляжів;
- показ малюнків, фотографій, слайдів;
- самостійне пояснення значення слова учнями;
- введення невідомого слова в контекст;
- розчленування загального поняття на часткові;
- підведення часткових понять під загальні;
- розгорнутий опис (пояснення слова);
- добір слів-синонімів;
- добір антонімів;
- з'ясування значення незнайомих слів за допомогою довідкових матеріалів.

Таким чином, використання системи вправ, спрямованої на збагачення активного словника школярів синонімами, антонімами, багатозначними словами, омонімами, словами з переносним значенням є доцільним та ефективним і позитивно позначиться на подальшому вивченні лексикології у середніх класах.

ВИСНОВКИ

Отже, результати проведених досліджень дозволяють зробити наступні висновки.

1. З'ясовано, що вивчення лексики виступає невід'ємною частиною роботи над розвитком мовлення учнів, що має практичне значення, та виступає базою для подальшого навчання та розвитку. В словниковій роботі оволодіння лексичним значенням виступає початковим етапом. На важливості збагачення словникового запасу наголошували багато педагогів, зокрема К. Ушинський, В. Сухомлинський, Н. Перхайло та ін.

Під час вивчення курсу української мови має формуватися комунікативна компетентність учнів, яка реалізується у здатності успішно в процесі спілкування користуватися мовою, пізнанні навколишнього світу та вирішенні життєво важливих завдань. А набуті в початковій школі особисті якості, пов'язані з мовленням, лексикологією, забезпечать основу подальшого успішного навчання.

2. Визначено, що з приходом дитини до закладу загальної середньої освіти розпочинається цілеспрямований процес удосконалення її мовлення на лексичному рівні. З метою правильної організації роботи над збагаченням словникового запасу учнів початкових класів необхідні знання про стан, перспективи та особливості розвитку лексичного запасу молодшого школяра.

Словникова робота на уроках української мови виконується із дотриманням певних принципів: позамовного, синтагматичного, парадигматичного, функціонального та контекстуального.

Робота над вивченням лексики в початковій школі складається з вивчення наукових відомостей з лексикології (усвідомити значення нового слова та його лексичне значення, організувати вивчення багатозначності слів, засвоїти пряме й переносне значення, поняття про лексичний склад української мови тощо); систематичної й цілеспрямованої роботи над збагаченням словника й виробленням навичок свідомого, вмілого користування словом.

Враховуючи той факт, що основним напрямом лексичної роботи

залишається збагачення словникового запасу, необхідності набуває систематичне застосування на уроках вправ й завдань, які допоможуть учням в набутті лексичних навичок та вмінь. Тому до ключових різновидів роботи над уточненням та розширенням словника учнів початкової школи відноситься виявлення невідомих слів і висловів, добір синонімів, з'ясування їхніх смислових відтінків, добір антонімів, аналіз зображувальних засобів мови художнього тексту, виконання завдань на добір слів з певним значенням та інші види роботи.

3. Встановлено, що ідея формування словникового запасу виникла ще з моменту зародження методики викладання української мови. В історії методики викладання мови розглядалися питання про формування словникового запасу переважно у зв'язку з роботою з розвитку мовлення. Провідні методисти середини ХІХ століття Ф. Буслаєв, К. Ушинський звертають увагу на збагачення словникового запасу учнів, удосконалення навичок грамотного усного і писемного мовлення, розвиток мислення школярів і пропонують внести зміни до змісту шкільного курсу.

У методиці навчання мови першої половини ХХ ст. у наукових дослідженнях закладено теоретичні основи формування словникового запасу учнів, зокрема визначено мету, завдання, окреслено основні шляхи реалізації цих завдань. Зміст і структура методики збагачення словникового запасу досить широко досліджується сучасними дидактами й лінгводидактами. Проблемі пошуку ефективних шляхів збагачення словника школярів присвячено низку дисертаційних досліджень.

У сучасній методичній літературі питання збагачення словникового запасу розглядається в контексті системного вивчення теоретичного матеріалу, організації в навчанні поступового переходу від свідомого засвоєння учнями мовних одиниць до правильного, точного вживання їх в умовах природного мовного спілкування.

Як показав проведений аналіз літературного доробку з представленої проблематики у процесі роботи над збагаченням словника учнів початкової

школи поряд із навчальним завданням реалізується практична мета розвитку мовлення молодших школярів. За допомогою словника учні початкових класів навчаються використовувати лексичні засоби мови у власному мовленні. Отже, з одного боку, вона збагачує й уточнює власний словниковий запас, а з іншого, починає вчитися користуватися своїм словниковим запасом у мовленні – робити це лексично точно, граматично правильно, виразно, тонко відчувати значеннєві відтінки слова.

4. З'ясовано, що інтерактивні технології показують, як відбувається навчання у взаємодії, як змінюється роль учителя: з головного транслятора інформації на співучасника процесу пошуку знань, а його активність поступається місцем активності учнів. Вони мають широкий спектр можливостей як в цілому в оволодінні мовою, так і зокрема в процесі навчання лексичної сторони мови, а також виступають ефективним способом розвитку і активізації здібностей учнів до самостійного і творчого мислення.

Також до переваг інтерактивних технологій відносимо можливість створення середовища одночасного засвоєння учнями теорії і практики, формування власної точки зору на проблему, реалізацію індивідуальних можливостей. В учнів в процесі інтерактивної взаємодії на уроці виникає природне комунікативне середовище, мотивація до розвитку зв'язного мовлення, а значить, збагачення свого активного словника.

Проведення констатувального експерименту виявило основні недоліки у вживанні лексики та причини їх виникнення. Основними причинами численних і різноманітних помилок, які учні допускають у своїх письмових роботах та усному мовленні, є обмеженість активного словника дітей, а також їх невміння вибрати потрібні слова зі свого словника і правильно вживати їх у мовленні.

У результаті проведеного формувального експерименту ми дійшли висновку, що збагачення активного словника учнів початкових класів лексикою можливе лише за умови планомірної і систематичної роботи на уроках української мови у початкових класах. Крім того, систематична робота над

лексикою буде сприяти запобіганню лексичних помилок і недоліків у мовленні учнів.

Значно зросли показники успішності експериментального класу після проведення формувального експерименту (83 %), порівняно з констатувальним (66 %), що підтверджує ефективність роботи над лексикою за семантикою.

Таким чином, наше дослідження підтвердило визначену нами мету – теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка ефективності збагачення словникового запасу учнів початкової школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алєндарь Н. Використання вчителями початкових класів інтерактивних технологій навчання молодших школярів. *Освітній простір України*. 2016. Вип. 7. С. 150–155.
2. Баліка М. В. Методичні аспекти використання інтерактивних методів навчання на уроках української мови у початковій школі. *Молодий вчений*. 2019. № 9. С. 355–358.
3. Біда О. Структура і методика інтерактивного уроку. *Початкова школа*. 2009. № 7. С. 4–12.
4. Біда О. А. Структура і методика інтерактивного уроку. *Початкова школа*. 2007. Вип. 7. С. 23–29.
5. Богуш А. М. Методика навчання української мови в дошкільних закладах : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2003. 325 с.
6. Богуш А. М. Формування мовної особистості в полікультурному середовищі Прикарпаття. *Гірська школа Українських Карпат*. 2008-2009. № 4–5. С. 101–104.
7. Буслєв Ф. И. Преподавание отечественного языка : учебное пособие. Москва : Просвещение, 1992. 512 с.
8. Васильєва О. В. Організація інтерактивного навчання в початковій школі. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. 2015. Вип. 67. С. 80–85.
9. Вашуленко М. С. Українська мова і мовлення в початковій школі : методичний посібник. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2018. 400 с.
10. Вашуленко М. С. Методика навчання української мови в початковій школі : навчальний посібник. Київ : Літера ЛТД, 2011. 364 с.
11. Власенко О. Збагачення словникового запасу молодших школярів. *Управління школою*. 2004. № 22–24. С. 8–9.
12. Ганич Д. Словник лінгвістичних термінів. Київ : Вища школа, 1998. 360 с.
13. Гончаренко А. М. Розвиток мовленнєвої компетентності старших

- дошкільників : навчально-методичний посібник до Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у світі». Київ : Світич, 2009. 160 с.
14. Григорович В. Й. Використання інтерактивних методів навчання у процесі формування комунікативної компетенції учнів. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/18648/1/Hryhorovych.pdf> (дата звернення: 14. 06. 2021).
15. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 288 с.
16. Закирова А. М. Обогащение активного словарного запаса учащихся третьего класса с использованием на уроках русского языка интерактивных методов обучения. URL: <https://scienceforum.ru/2015/article/2015014125> (дата звернення: 21. 07.2021).
17. Ибрагимова Р. Э. Новые подходы к изучению лексики в начальном лингвистическом образовании. *Мир науки, культуры, образования*. 2016. № 1. С. 332–333.
18. Ігри дорослих. Інтерактивні методи навчання / Л. Галіцина (упоряд.). Київ : Редакції загально педагогічних газет, 2004. 128 с.
19. Канищенко А. П., Чабайовська М. І. Методика роботи над словом : навчально-методичний посібник. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. 168 с.
20. Караулов Ю. Н. Основные характеристики языковой способности. *Лексика, грамматика, текст в свете антропологической лингвистики: сборник научных трудов*. Екатеринбург, 1995. С. 8–9.
21. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства : підручник. Київ : Академія, 2006. 334 с.
22. Кизилова В. В. Дитяча українська література : Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Луганськ : Знання, 2006. 230 с.
23. Кириндась Ю. А. Особливості використання інтерактивних технологій з учнями початкових класів. *Наука онлайн: Міжнародний електронний науковий журнал*. 2018. №8. URL: <https://nauka->

- online.com/ua/publications/pedagogika/2018/8/osoblivosti-vikoristannya-interaktivnih-tehnologij-z-uchnyami-pochatkovih-klasiv/ (дата звернення: 24.07.2021).
24. Кларин М.В. Интерактивное обучение – инструмент освоения нового опыта. *Педагогика*. 2000. № 7. С. 12–19.
25. Коломієць Н. А. Інтерактивні методи навчання молодших школярів англійської мови: спроба класифікації. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/zbirnuk_nayk_praz/2007/2007_2_14.pdf (дата звернення: 29.07.2021).
26. Комар О. А. Інтерактивні методи навчання в сучасній дидактиці. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/379/1/interakt_inov_skladov.pdf (дата звернення: 01.08.2021).
27. Крохмальна Г.І., Герич Х.Т. Психолого-педагогічні засади роботи над збагаченням лексичного запасу молодших школярів на уроці української мови. *Молодий вчений*. 2018. № 10. С. 70–72.
28. Крутій К. Л. Створення мовленнєвого середовища: Теоретичні засади і практична реалізація. Запоріжжя : ТОВ «ЛПІС», 2001. 164 с.
29. Кубрякова Е. С. Обеспечение речевой деятельности и проблемы внутреннего лексикона. *Человеческий фактор в языке: язык и порождение речи*. Москва: Наука, 1991. С. 82–140.
30. Луцан Н. І. Теорія і практика розвитку зв'язного мовлення дітей дошкільного віку в мовленнєво-ігровій діяльності : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02. Одеса, 2006. 473 с.
31. Ляшкевич Л. Комунікативне спрямування вивчення лексикології в основній школі засобами специфічних форм роботи. *Вісник Луганського національного університету*. 2012. № 24. С. 69–76.
32. Максимчук А. М. Наступність у змісті навчання лексики дітей дошкільного закладу та початкової школи. URL: <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/2123> (дата звернення: 02.08.2021).

33. Мамчич О. Б. Лінгвістична обізнаність як передумова комунікативної компетентності вчителя. *Вища освіта України* : додаток. 2003. № 4 (11). С. 131–134.
34. Мельник В. В. Інтерація в освітньому процесі: технологія організації. *Управління школою*. 2006. № 13. С. 15–19.
35. Методика навчання української мови в початковій школі : навчально-методичний посібник. / за ред.: М. С. Вашуленка. Київ : Літера ЛТД, 2011. 364 с.
36. Пасічник А. Мовленнєві заняття в системі сучасної дошкільної освіти. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2009. № 2. С. 53–58.
37. Пентилюк М., Нікітіна А., Горошкіна О. Концепція когнітивної методики навчання української мови. *Дивослово*. 2004. № 8. С. 5–8.
38. Пентилюк М. В., Окуневич Т. С. Сучасний урок української мови : навчальний посібник. Харків : Видавнича група «Основа», 2007. 220 с.
39. Перхайло Н. А. Формування текстотворчої компетентності старшокласників : навчально-методичний посібник. Переяслав-Хмельницький, 2013. 451 с.
40. Петрович Г. Проблема збагачення словника молодших школярів в умовах гірської школи. URL: http://mountainschool.pu.if.ua/sites/default/files/Issue_18/35.pdf (дата звернення: 22.08.2021).
41. Пироженко Л. Інтерактивні технології навчання у початковій школі. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2007. № 23. С. 96–100.
42. Піроженко Т. О. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дитини: співвідношення базових якостей. *Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : Либідь, 2004, т. VI, вип. 4. – С. 239–247.
43. Піроженко Т. О. Мовлення дитини: психологія мовленнєвих досягнень дитини. Київ : Главник, 2005. 112 с.

44. Полєвікова О. Шляхи збагачення словникового запасу першокласників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*. 2009. № 4. С. 72–77.
45. Поліщук Л. Джерела збагачення словникового запасу учнів. *Актуальні проблеми сучасної мовної та літературної освіти в середніх навчальних закладах* : матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції студентів, аспірантів та молодих учених, 16 травня 2019 р. Вінниця : ВДПУ, 2019. С. 187–194.
46. Пометун О. Особливості використання інтерактивних технологій навчання у початковій школі. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/zbirnik_nayk_praz/2008/2008_1_24.pdf (дата звернення: 24.08.2021).
47. Постоева Т. Розширення словникового запасу учнів загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/4269> (дата звернення: 03.09.2021).
48. Райська Л. Г. Рідна мова у світобаченні вчителя початкової школи. *Вісник ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. 2009. Вип. 71. С.99–104.
49. Райська Л. Г., Іванюк В. А., Кузьменко С. С. Українознавчий підхід у технології збагачення учнів початкової школи. *Науковий збірник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2021. Вип. № 38. С. 117–121.
50. Райська Л. Г., Кузьменко С. С. Технологія збагачення словникового запасу учнів початкових класів з української мови. *Полілог культур: освітній і культурологічний аспекти* : збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців та студентів, 30 березня 2021 р. Чернігів : НУЧК ім. Т. Г. Шевченка, 2021. С. 100–101.
51. Редько В. Інтерактивні технології навчання іноземної мови. *Рідна школа*. 2011. № 8-9. С. 28–36.

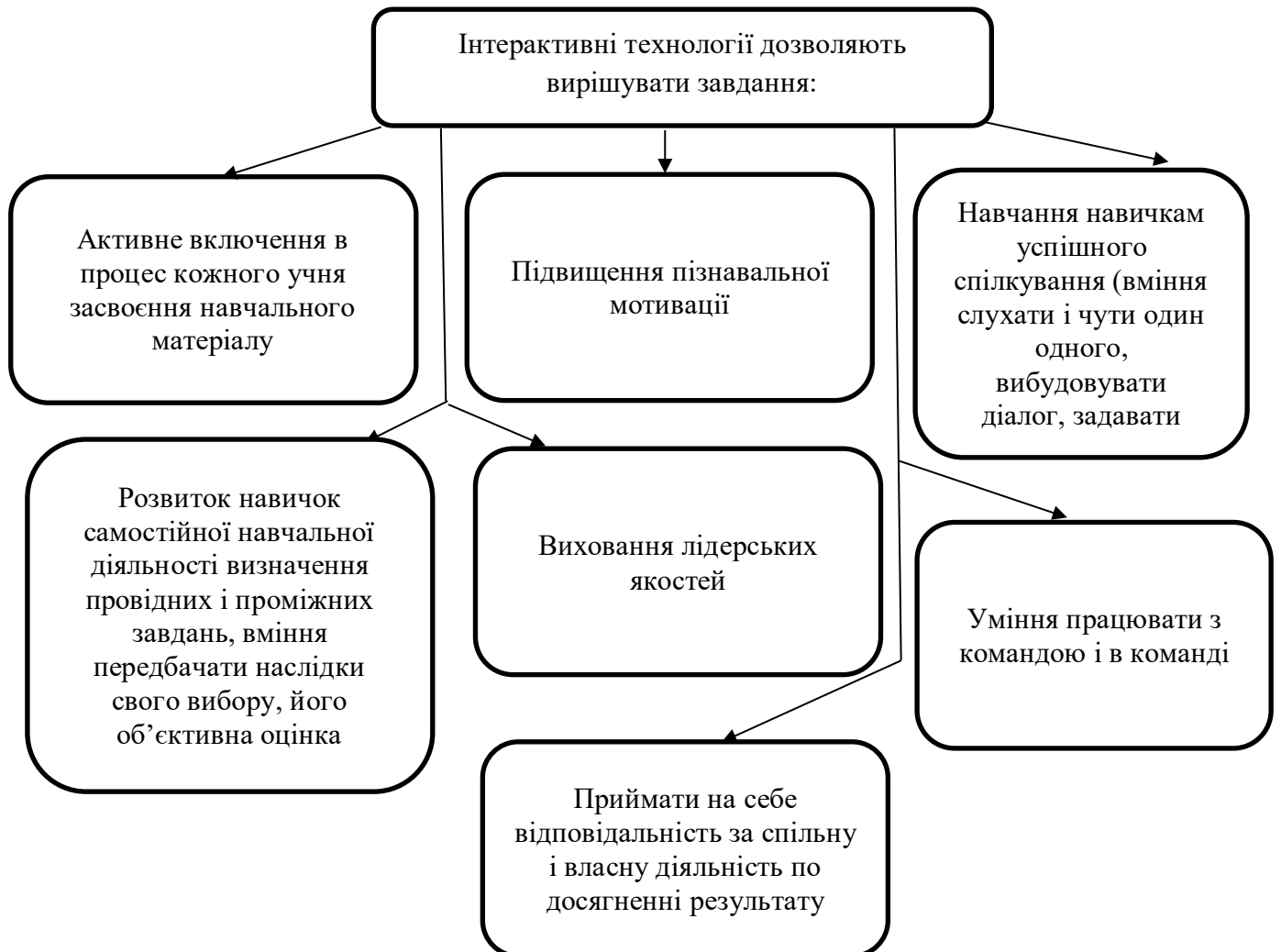
52. Росенко Л. Використання інтерактивних технологій на уроках рідної мови в початкових класах. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2009. Ч. 3. С. 159–165.
53. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підручник для студентів педагогічних факультетів. Київ : Абрис, 1997. 416 с.
54. Сас О. Лінгводидактична спадщина Є. І. Тихеєвої у збагаченні словника дітей дошкільного віку. *Молодь і ринок*. 2014. № 6. С. 41–44.
55. Сенько І. Стан проблеми формування словникового запасу учнів у науково-методичній літературі. *Кримський гуманітарний університет*. 2014. №43-2. С. 238–243.
56. Сенько І. Проблема формування словникового запасу учнів з урахуванням принципу наступності. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2012. № 24. Ч. II. С. 74–79.
57. Сенько І. С. Лінгвістичні основи формування словникового запасу учнів з урахуванням принципу наступності. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. 2013. Вип. 64. С. 129–132.
58. Сидорак І., Крохмальна Г. І. До питання шляхів збагачення словникового запасу учнів початкових класів. *Освітній альманах*. 2019. Вип. 2. С. 206–208.
59. Сойко І. М. Робота над збагаченням словникового запасу молодших школярів на уроках української мови. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ*. 2017. Вип. 1. С. 150–156.
60. Стойко В. Значення словникового запасу молодшого школяра. *Магістерський науковий вісник*. 2013. № 19. С. 188–193.
61. Стребна О. В., Сошенко А. О. Інтерактивні методи навчання в практиці роботи початкової школи. Харків, 2004. С. 103–104.
62. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения. Москва : Учпедгиз, 1954. Т. 2. 706 с.

63. Форостюк Т. В. Дидактичні й лінгвістичні основи вивчення лексики в початковій школі. *Молодий вчений*. 2016. № 5. С. 386–389.
64. Шевцова Л. С. Формування мовленнєвої компетентності у процесі засвоєння лексикології. *Методичний пошук: Викладацько-студентські наукові роботи з питань методики викладання мови і літератури*. Житомир: Вид-во: ЖДУ ім. І. Франка, 2014. Вип. 12. Ч. 1. С. 51–57.
65. Шкурятяна Н. Сучасна українська літературна мова : Модульний курс : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2007. 823 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Потенціал завдань, які вирішують інтерактивні технології [Кириндась Ю.]

Додаток Б

Анкета для учнів

1. Доберіть з дужок потрібне слово:

Цікаво (дивитися, спостерігати) за зимовим лісом. Ось прилетів до (старого, потертого) дуба дятел. (Довгим, високим) дзьобом шкідників винищує. З дерева (стрибнула, плигнула) білочка. У неї в лапках соснова шишка. (Вилущує, лузає) насіння з шишки білочка, на дятла (позирає, поглядає), слухає.

2. Доберіть синоніми (близькі за значенням слова) до виділених слів:

Неслухняна *малеча*, страшна *заметіль*, *тендітні* квіти, *барвисте* листя, *хоробрий* лицар.

3. До слів з першої колонки дібрати слова з протилежним значенням (антоніми):

День	Білий
Світло	Ніч
Чистий	Плакати
Тепло	Солодкий
Добро	Брудний
Чорний	Зло
Говорити	Темрява
Сміятися	Холодно
Кислий	Мовчати

4. Прочитайте текст. Підкресліть слова, ужитих в переносному значенні:

Говерла зустріла туристів холодом. Синевир заховався між гір. Карпати дивували друзів неповторною красою. Вершини гір одягли білі шапки. Схили закутались у листяні та хвойні дерева. Полонини вкрилися барвистим трав'янистим килимом.

Додаток В

Анкета для учнів

1. Запишіть речення, вибравши з дужок слова, які якнайкраще відповідають змісту речень.

а) Улітку полонинами (мандрують, подорожують, ходять) отари овець.

б) Старенька бабуся (розказувала, розповідала, говорила) цікаву історію своїм онукам.

в) Восени діти (йдуть, крокують, чимчикують) до школи.

2. Доберіть близькі за значенням слова до виділених слів у словосполученнях:

Веселий хлопчик, *гарна* погода, *спекотне* літо, діти *бігли*, школярі *розмовляли*, *сніжинки падали*.

3. Прочитайте уривок з вірша. Знайди антоніми (слова протилежні за значенням). Запишіть їх парами.

День і ніч брати сварились

і ніколи не мирились.

Все, що перший будував,

другий миттю руйнував. (*Алла Свашенко*)

4. Запишіть в колонку словосполучення. Замініть в них іменники так, щоб словосполучення набули переносного значення.

Зразок: солодке печиво - солодке життя;

золота обручка –

гострий ніж –

усміхається дівчина –

танцюють діти –

залізне ліжко –
